

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
2022/1

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
**ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ I**

Michèle Barrett
Suzanne Bergeron
Ashley Bohrer
Heather A. Brown
Christine Delphy
Silvia Federici
Susan Ferguson
Kevin Floyd
Elena Gapova
Martha Gimenez
Fríga Haug
David McNally
Jyoti Puri
Prajna Seneviratne
Jiřina Šmejkalová
Gayatri Chakravorty Spivak
Lise Vogel

Ρ
Ι
Σ
Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

Συντακτική επιτροπή: Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα.

Επιστημονικοί Συνεργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Κώστας Πασσάς, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Simona Todaro, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Νίκος Φωλίνας, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία: www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδιασμός κειμένου: Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Σελιδοποίηση: Νεκτάριος Στεργιόπουλος

Παραγωγή: Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας: Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκος

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 11 – 2022/1

Εικόνα εξωφύλλου: Μάνος Τσιχλής

John Heartfield, *Zwangslieferantin von Menschenmaterial nur Mut! Der Staat braucht Arbeitslose und Soldaten!* (Εξαναγκασμένη προμηθεύτρια ανθρώπινου υλικού, κουράγιο! Το κράτος χρειάζεται ανέργους και στρατιώτες!), στο AIZ, Vol. 9, no 10 (8 Μαρτίου 1930), ασημοτυπία ζελατίνης με γραφίτη, 25,4 x 22,5 εκ.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Περιεχόμενα

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αφιέρωμα στον «Μαρξισμό και Φεμινισμό»: το παρόν τεύχος _____ 07

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:

ΟΙ 'ΠΡΩΤΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

MICHÈLE BARRETT

Ορισμένα εννοιολογικά προβλήματα στη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση _____ 31

CHRISTINE DELPHY

Για έναν υλιστικό φεμινισμό _____ 61

MARTHA E. GIMENEZ

Τι είναι υλικό στον υλιστικό φεμινισμό;

Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική _____ 71

FRIGGA HAUG

Για τη θεωρία των έμφυλων σχέσεων _____ 93

SUSAN FERGUSON & DAVID MCNALLY

Κεφάλαιο, εργασιακή δύναμη και έμφυλες σχέσεις _____ 125

SILVIA FEDERICI

Πέρα από τον Μαρξ. Φεμινισμός, μαρξισμός

και το ζήτημα της αναπαραγωγής _____ 153

HEATHER A. BROWN

Ο Ένγκελς και το φύλο _____ 163

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:

ΟΙ 'ΝΕΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

ASHLEY BOHRER

Διαθεματικότητα και μαρξισμός: μια κριτική ιστοριογραφία _____ 183

LISE VOGEL

Πέρα από τη διαθεματικότητα _____ 213

KEVIN FLOYD

Γράφοντας ιστορία: μαρξισμός, queer θεωρία και αντίφαση στο μέλλον

των αμερικανικών σπουδών _____ 227

SUZANNE BERGERON & JYOTI PURI

Η σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης: μια εισαγωγή _____ 257

PRAJNA SENEVIRATNE

Ο μαρξιστικός φεμινισμός συναντά τον μεταποικιακό φεμινισμό στη θεωρία της οργάνωσης: ερωτήματα, συνέπειες και απαντήσεις _____ 269

CHAKRAVORTY GAYATRI SPIVAK

Διάσπαρτες εικασίες για το ερώτημα της αξίας _____ 285

ΕΝΟΤΗΤΑ 3:

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΔΥΣΗΣ

ELENA GAPOVA

Η Ρωσική Επανάσταση και η γυναικεία απελευθέρωση: σημειώσεις για την κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφήτησης _____ 323

JIŘINA ŠMEJKALOVÁ

Χρειάζονται οι γυναίκες της Τσεχίας τον φεμινισμό; Προοπτικές των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών στην Τσεχοσλοβακία ____ 335

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

*Δεν είναι μόνον
ο κομμουνισμός
στη γη,
στα κάθιδρα εργοστάσια εκείνα.
Είναι και μες στο σπίτι,
στο τραπεζάκι μπρος,
στις σχέσεις,
στη φαμίλια,
στην καθημερινή ρουτίνα.
Β. Μαγιακόφσκι
(απόδοση στα ελληνικά Γ. Ρίτσος)*

Αφιέρωμα «Μαρξισμός και Φεμινισμός»: το παρόν τεύχος

Το ενδέκατο τεύχος της *ΚΡΙΣΗΣ* είναι ειδικό και αφιερώνεται στη θεματική «Μαρξισμός και Φεμινισμός». Πρόκειται για το πρώτο ειδικό θεματικό τεύχος, το οποίο, σε αντίθεση με τέτοιου είδους τεύχη, επιμελείται το σύνολο της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού και δημοσιεύεται υπό την ευθύνη της. Αποτελεί το πρώτο μέρος ενός ειδικού αφιερώματος στη συγκεκριμένη θεματική, το οποίο συντονίζει η *ΚΡΙΣΗ* και το οποίο θα ολοκληρωθεί με την έκδοση ενός δεύτερου μέρους την άνοιξη του 2023 (δέκατο τρίτο τεύχος).

Η διαφορά των δύο μερών έγκειται στο εξής: το παρόν τεύχος αποτελεί μια συλλογή δεκαπέντε μεταφρασμένων στα ελληνικά κειμένων, αντλημένων από τη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ το επόμενο μέρος θα απαρτίζεται από πρωτότυπες συμβολές στα ελληνικά και τα αγγλικά. Ο βασικός λόγος που προκρίθηκε η έκδοση ενός τεύχους με μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων είναι ότι η βιβλιογραφία που πραγματεύεται θεωρητικά τις σχέσεις της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Έτσι, η συντακτική επιτροπή έκρινε ότι ένα τεύχος με μεταφράσεις κειμένων της διεθνούς θεωρητικής παραγωγής, τα οποία θεωρούνται επιδραστικά αλλά και κομβικής σημασίας για τη σύζευξη, εκτός της πλήρωσης του παραπάνω κενού, μπορεί να λειτουργήσει και ως έναυσμα για τη θεωρητική επεξεργασία των σχέσεων των δύο παραδόσεων σήμερα, συνεισφέροντας στην έντονη συζήτηση που έχουν εγκαινιάσει τα τελευταία χρόνια οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η *ΚΡΙΣΗ* εκτίμησε ότι η έκδοση ενός δεύτερου τεύχους, το οποίο θα φιλοξενήσει πρωτότυπες συμβολές θέτοντας στο επίκεντρό τους τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις σήμερα, ίσως να αποτελέσει ένα εφελκυστικό για την εδραίωση ενός διαλόγου μεταξύ μαρξιστικών και φεμινιστικών σπουδών. Ως εκ τούτου, η έκδοση του ενδέκατου τεύχους συνοδεύεται από μια πρόσκληση υποβολής κειμένων, τα οποία, πλαισιώνοντας τα κείμενα προσκεκλημένων συγγραφέων, θα σημάνουν και την ολοκλήρωση του αφιερώματος.

«Μαρξισμός και Φεμινισμός Ι»: το παρόν συντακτικό σημείωμα

Το παρόν κείμενο έχει έναν υβριδικό χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, συνιστά ένα καθιερωμένο συντακτικό σημείωμα, το οποίο επεξηγεί τους λόγους που ώθησαν τη συντακτική επιτροπή στην επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής και την κατάρτιση της ύλης του τεύχους. Από την άλλη μεριά, όμως, για να γίνει αυτή η επεξήγηση εφικτή, θα πρέπει να αναλυθούν μια σειρά από θεωρητικούς παράγοντες, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν ιστορικά. Υπό αυτήν την έννοια, το κείμενο επέχει και θέση εισαγωγής στη θεματική από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική επιτροπή της ΚΡΙΣΗΣ δεν έχει την ειδική επιστημονική κατάρτιση για να εκπονήσει με πληρότητα μια παρόμοια εισαγωγή στο θέμα, καθώς κανένα από τα μέλη της δεν ειδικεύεται στις φεμινιστικές σπουδές ή στις σπουδές φύλου. Για τον λόγο αυτό, θα αρκεστούμε στην παρουσίαση ενός συνοπτικού και αδρομερούς πλαισίου, το οποίο, λαμβάνοντας μια ιστορική μορφή, θα επιχειρήσει να συνοψίσει τα βασικά επίδικα που προκύπτουν από τη θεωρητική (και λιγότερο από την πολιτική) αλληλεπίδραση της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης. Η διαμόρφωση του εν λόγω πλαισίου, ακριβώς εξαιτίας του ιστορικού του χαρακτήρα, θα ακολουθήσει την πεπατημένη των λεγόμενων κυμάτων του φεμινισμού, με όλα τα προβλήματα που κάτι τέτοιο συνεπάγεται. Δύο είναι τα σημαντικότερα: πρώτον, τα ιστοριογραφικά προβλήματα που συνεπάγεται κάθε περιγραφική «γενεαλογική» προσέγγιση ενός ιστορικού φαινομένου, δυσχεραίνουν μοιραία την ολοκληρωμένη προσέγγιση και κατανόηση του φαινομένου που χαρακτηρίζεται ως «Μαρξισμός και Φεμινισμός»· και δεύτερον, η δυτικοκεντρική ή ακόμα περισσότερο αμερικανοκεντρική οπτική που συνεπάγεται ο λόγος περί κυμάτων του φεμινισμού, μπορεί να στενέψει αρκετά την πρόσληψη της ιστορικής θεωρητικής αλληλεπίδρασης του με τον μαρξισμό. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση αυτού του πλαισίου θα ακολουθήσει μια συγκεκριμένη σκοπιά: εκείνη που εστιάζει στο πώς η εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης εγκυβάζει διαχρονικά τη μαρξιστική παράδοση και λιγότερο στο πώς συμβαίνει το αντίστροφο. Τέλος, η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι ιδιαίτερα επιλεκτική και ενδεικτική και, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλεί ή αντιπροσωπεύει το εύρος της διαθέσιμης γραμματείας στο θέμα. Έχοντας ομολογήσει αυτές τις, εν πολλοίς, αναπόδραστες αδυναμίες μας, ελπίζουμε ότι όσα θα παρατεθούν παρακάτω επεξηγούν επαρκώς τα κριτήρια επιλογής των κειμένων που απαρτίζουν το παρόν τεύχος. Ελπίζουμε, ακόμη, ότι η αναγνώστρια ή ο αναγνώστης της ΚΡΙΣΗΣ θα εκλάβει την αδρομέρεια της ανάλυσής μας και τις αναπόφευκτες παραλείψεις ως τη βάση για να εκκινήσει ένας πιο ενδελεχής και πληρέστερος επιστημονικός διάλογος για τη θεωρητική σχέση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού.

Φεμινισμός σε κύματα, μαρξισμός εν εξελίξει

Η χρήση του όρου «κύμα» για την περιγραφή των διαφόρων φάσεων της φεμινιστικής σκέψης και πολιτικής πρακτικής έλκει την καταγωγή του από ένα διάσημο άρθρο της Martha Lear, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *New York Times* τον Μάρτιο του 1968 υπό τον τίτλο «Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα: Τι θέλουν αυτές οι γυναίκες;» (*The Second Feminist Wave: What do These Women Want?*). Όπως είναι αυτονόητο, ο

προσδιορισμός ενός κύματος ως δεύτερου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πρώτου, το οποίο εν προκειμένω τοποθετείται στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1920 περίπου. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο επ' ουδενί σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανιχνευτούν στην ιστορία εκφράσεις (θεωρητικές ή πρακτικές) του φεμινισμού πριν τον 19ο αιώνα.¹ Το πρώτο κύμα σφραγίζεται, τουλάχιστον στη φιλελεύθερη εκδοχή του, από τον αγώνα για το δικαίωμα ψήφου καθώς και από άλλα πολιτικά αιτήματα που αφορούν στην τυπική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Αναφορικά με τη μαρξιστική παράδοση, κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος σφυρηλατείται η καθιερωμένη αντίληψη για το «γυναικείο ζήτημα», μια αντίληψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονολεκτικά ως αναγωγιστική. Σύμφωνα με αυτήν, η έμφυλη καταπίεση και η ταξική ανισότητα είναι ισοεκατάτες έννοιες και παράλληλα η πρώτη ανάγεται στη δεύτερη, με την έννοια ότι η δεύτερη είναι αιτία της πρώτης. Μια διατύπωση που, αν και απλουστευτική, συμπυκνώνει την παραδοσιακή μαρξιστική πρόσληψη του γυναικείου ζητήματος, είναι η ακόλουθη: «Η ανισοτιμία των δύο φύλων έχει σημαδέψει την ταξική κοινωνία γιατί είναι γέννημά της και θα εξαλειφθεί πλήρως μόνο μαζί μ' αυτήν» (Σκαλούμπακα 2010: 179). Τούτη η παραδοσιακή πρόσληψη βρίσκει το βασικό της θεωρητικό έρεισμα στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (Ενγκελς 1997). Στο εν λόγω κείμενο, όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ένγκελς θεωρεί πως στις «πρωτόγονες» (sic) μη ταξικές («κομμουνιστικές») κοινωνίες δεν υφίσταται έμφυλη ανισότητα. Αυτή τελευταία ξεκινά με το πέρασμα στις ταξικές κοινωνίες.

Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρόγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτουργήμα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Έπαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε ιδιωτική υπηρεσία. Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια.

[...]

Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μέρη της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το προλεταριάτο (Ενγκελς 1997: 89).

¹ Η Σιμόν Ντε Μπובουάρ (Beauvoir 1949), για παράδειγμα, θεωρεί ότι η πρώτη γυναίκα που υπερασπίστηκε το φύλο της ήταν η Christine de Pisan, στην Ιταλία τον 15ο αιώνα. Τέτοιου είδους ιστορικές διαπιστώσεις πρωτοκαθεδρίας είναι μακριά από τις επιδιώξεις του παρόντος κειμένου.

Παράλληλα, για τον Ένγκελς, η κοινωνική πρόοδος, την οποία σηματοδοτεί η έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μεγάλης βιομηχανίας, θέτει τις υλικές προϋποθέσεις για τη γυναικεία απελευθέρωση.

[H] απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασήμαντο βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία (Ένγκελς 1997: 200).

Αυτή η απελευθέρωση, ωστόσο, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνο με το πέρασμα σε μια κοινωνία κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής.

Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδίομορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας (Ένγκελς 1997: 89-90).

Και συμπληρώνει ο Ένγκελς (1997: 92): «Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας».

Εν ολίγοις, «η ξεχωριστή οικογένεια», κατά τον Ένγκελς, είναι η πηγή της έμφυλης καταπίεσης. Η τελευταία δεν υπήρχε ούτε πριν την εμφάνιση της πρώτης, δηλαδή εντός της «πρωτόγονης» «κομμουνιστικής» κοινωνίας, αλλά ούτε θα υπάρχει κατά το πέρασμα στην αταξική κοινωνία που έπεται του καπιταλισμού, οπότε και θα εξαφανιστεί. Παράλληλα και ως απόρροια των παραπάνω, η εκμετάλλευση και η καταπίεση των γυναικών εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογη με τη συμμετοχή των τελευταίων στην κοινωνική παραγωγική εργασία. Η θέση αυτή καθόρισε, σε πάρα πολύ σημαντικό βαθμό, την πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της Τρίτης Διεθνούς. Στο δεύτερο συνέδριό της, αποφασίστηκαν μάλιστα τα παρακάτω μέτρα για το γυναικείο ζήτημα: η μεταφορά των γυναικών έξω από το σπίτι και η ένταξή τους στην οικονομία· η αναδιοργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών που εξακολουθούν να διατηρούν τη

γυναίκα σε υποδεέστερες θέσεις· η ανάπτυξη κοινοτικών δομών που εν μέρει την απαλλάσσουν από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών· η παροχή ίσων ευκαιριών για τις γυναίκες· η κινητοποίηση των γυναικών στους τομείς της πολιτικής εργασίας και της κυβερνητικής διοίκησης (Harris 1995: 91-92). Η παραπάνω θέση επηρέασε επίσης και την πολιτική των σοσιαλιστικών κρατών, από την ΕΣΣΔ έως την Κούβα, στα οποία είχε άμεσο αντίκτυπο η πολιτική της Τρίτης Διεθνούς και των πολιτικών της επιγόνων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως η παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη για το γυναικείο ζήτημα δεν είχε προβληματοποιήσει θεωρητικά τη σχέση του μαρξισμού με τον φεμινισμό. Η αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική άφηνε λίγα περιθώρια για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, παρά τη μη προβληματοποίηση της εν λόγω σχέσης, η πρακτική των κομμουνιστ(ρι)ών κατά τον 20ο αιώνα έθεσε ως πολιτικό και ηθικό καθήκον τη λήψη μέτρων για την ισοτιμία των φύλων. Τούτο το καθήκον αντανakλάται και στα παρακάτω λόγια του Λένιν (2008: 85), όπου περιγράφονται τα πολιτικά καθήκοντα των κομμουνιστ(ρι)ών γενικά και όχι μόνο κατ' αναφορά στο γυναικείο ζήτημα:

Στην πραγματικότητα, το 'ανέβασμα της δραστηριότητας της μάζας των εργατών' μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τον όρο ότι δε θα περιοριζόμαστε στην 'πολιτική ζύμωση σε οικονομικό έδαφος'. Κι ένας από τους βασικούς όρους για την αναγκαία επέκταση της πολιτικής ζύμωσης είναι η οργάνωση ολόπλευρων πολιτικών αποκαλύψεων. Η πολιτική συνείδηση και η επαναστατική δραστηριότητα των μαζών δεν μπορούν να καλλιεργηθούν διαφορετικά, παρά μόνο με τις αποκαλύψεις αυτές. [...] Η συνείδηση της εργατικής τάξης δεν μπορεί να είναι αληθινά πολιτική συνείδηση, αν οι εργάτες δε μάθουν ν' απαντούν σ' όλες χωρίς εξαίρεση τις περιπτώσεις αυθαιρεσίας και καταπίεσης, βίας και κατάχρησης, οποιεσδήποτε τάξεις κι αν αφορούν οι περιπτώσεις αυτές· και μάλιστα, ν' απαντούν από σοσιαλδημοκρατική κι όχι από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά.

Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα, ιδιαίτερα στις χώρες της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, να λαμβάνονται πρωτοβουλίες, οι οποίες επιχειρούσαν «από τα πάνω», όπως λέγεται στη σχετική ιδιόλεκτο, να λάβουν επανορθωτικά μέτρα για το πρόβλημα της ανισοτιμίας των φύλων. Τα μέτρα αυτά είχαν θεαματικά αποτελέσματα, κυρίως ως προς την τυπική ισοτιμία των γυναικών, αλλά και τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, δεν ήταν εξίσου επιτυχημένα αναφορικά με όψεις της γυναικείας καταπίεσης, οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική εργασία.

Αν το πρώτο κύμα έθετε στο επίκεντρο των διεκδικήσεών του τα τυπικά πολιτικά δικαιώματα και την απλή συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, το οποίο εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με αρχές της δεκαετίας του 1990, διευρύνει κατά πολύ τη φεμινιστική ατζέντα. Τούτη η τελευταία συμπεριλαμβάνει πλέον θέματα που αφορούν στην απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και τη σεξουαλική της αντικειμενοποίηση· τα αναπαραγωγικά δικαιώματα με επίκεντρο το ζήτημα της άμβλωσης και της αντισύλληψης· την ενδοοικογενειακή βία και τον βιασμό εντός γάμου· την

ασφάλεια εντός του εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και τις έμφυλες διακρίσεις εντός αυτού (μισθολογικές ανισότητες και αποκλεισμός από επαγγέλματα «κύρους»)- τα στερεότυπα περί των έμφυλων ρόλων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά και ευρύτερα.

Σε θεωρητικό επίπεδο, εισήχθη και εμπεδώθηκε η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex/gender), η οποία αποτέλεσε συνθήκη δυνατότητας της αποκαθίλωσης μιας σειράς «φυσικοποιημένων» έμφυλων διακρίσεων. Στο έδαφος τούτης της διάκρισης,² αναδύθηκε το ρεύμα του «ριζοσπαστικού φεμινισμού», σύμφωνα με τον οποίο η βασική δομή της κοινωνίας είναι πατριαρχική, δηλαδή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, με συνέπεια την καταπίεση των τελευταίων. Η πατριαρχία, πάντα σύμφωνα με αυτήν τη σκοπιά, αποτελεί ένα υπερϊστορικό ή διϊστορικό φαινόμενο, το οποίο υπόκειται όλων των άλλων μορφών καταπίεσης στην κοινωνία:

Κατά γενική ομολογία, το σύστημα τάξη-βιολογικό φύλο [sex-class system] ήταν το πρώτο ταξικό σύστημα, με όλα τα άλλα ταξικά συστήματα να εκπορεύονται από αυτό τον αρχικό διχασμό του ανθρώπινου είδους. Κάθε σύστημα οικοδομούταν πάνω στο προηγούμενο μέχρι που καταλήξαμε σε με πυραμιδοειδή κοινωνική δομή, η οποία εξ ορισμού στερεί από τις ομάδες, τη μία μετά την άλλη, την ανθρωπινότητά τους (Atkinson 2014: 2).

Επιστρέφοντας στο επίκεντρο της πραγματέυσης μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σχέση φεμινισμού και μαρξισμού συστηματοποιήθηκε θεωρητικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ανέπτυξαν μια θεωρητική προβληματική για τη σχέση των δύο παραδόσεων στο έδαφος της απόρριψης τόσο της παραδοσιακής αναγωγιστικής θέσης για τη σχέση μεταξύ έμφυλης καταπίεσης και ταξικής αντίθεσης όσο και του ριζοσπαστικού φεμινισμού.

Από τη μία μεριά, απέναντι στην παραδοσιακή αναγωγιστική μαρξιστική πρόσληψη του φεμινισμού, οι δευτεροκυματικές μαρξίστριες φεμινίστριες αντέταξαν μια σειρά από επιχειρήματα τόσο εμπειρικής όσο και θεωρητικής διάστασης. Ως βασικές εμπειρικές αντενδείξεις, οι οποίες θεωρήθηκε ότι έθεταν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή θέση, εκλήφθησαν: (α) η διάψευση της πρόβλεψης περί φθίνουσας πορείας της πατριαρχίας εντός του καπιταλισμού:

Οι προβλέψεις των μαρξιστών του 19ου αιώνα ότι η πατριαρχία θα έφθινε μπροστά στην ανάγκη του καπιταλισμού να προλεταριοποιήσει τους πάντες, δεν επαληθεύτηκαν (Hartmann 1979: 20)

² Όπως αναφέρει η Άτκινσον (Atkinson 2014: 2): «η ιερή μας φράση ήταν το γνωμικό της Μποβουάρ: 'Καμία δε γεννιέται γυναίκα, αλλά μάλλον γίνεται'» (μετάφραση δική μας).

(β) και, κυρίως, η θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης:

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες προσπαθούν να αναλύσουν όχι απλώς την πατριαρχία αλλά τη σχέση πατριαρχίας και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν πιστεύουν ότι η καθυπόταξη των γυναικών μπορεί να διαχωρισθεί απόλυτα από άλλες μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης που υπάρχουν στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως π.χ. η ταξική εκμετάλλευση και ο ρατσισμός. Ωστόσο, απορρίπτουν τους τρόπους που ο ορθόδοξος μαρξισμός και οι σοσιαλιστικές οργανώσεις περιθωριοποιούν τις γυναίκες στη θεωρία και στην πρακτική τους και θεωρούν την καταπίεση των γυναικών ως απλή παρενέργεια της ταξικής εκμετάλλευσης. *Είναι σαφές ότι ο σοσιαλισμός δεν εγγυάται με κάποιον απλό τρόπο την απελευθέρωση της γυναίκας, όπως αποκαλύπτει η εμπειρία των γυναικών στις σοσιαλιστικές κοινωνίες* (Beechey 1979: 2· η έμφαση δική μας).

Και επίσης:

Η συνεχιζόμενη καταπίεση των γυναικών σε χώρες όπου ο καπιταλισμός έχει καταργηθεί, αποδίδεται σε καθαρά ιδεολογικούς παράγοντες. Αυτό όμως προϋποθέτει έναν ιδεαλιστικό και όχι μαρξιστικό ορισμό της ιδεολογίας. Την αντιμετωπίζει ως παράγοντα που μπορεί να επιβιώσει ακόμα κι όταν εξαλειφθεί κάθε υλική καταπίεση, της οποίας τη νομιμοποίηση εξυπηρέτούσε (Delphy 1970: 1).³

Επιπροσθέτως, οι εν λόγω μαρξίστριες φεμινίστριες προέταξαν μια σειρά θεωρητικών επιχειρημάτων ενάντια στην αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση. Ένα πολύ χαρακτηριστικό επιχείρημα αυτού του τύπου παρέχεται από τη Χάρτμαν στο διάσημο άρθρο της «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση»:

Ο μαρξισμός μάς επιτρέπει να καταλάβουμε πολλά πράγματα γύρω από τις καπιταλιστικές κοινωνίες: τη δομή της παραγωγής, τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης δομής της απασχόλησης και τη φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η θεωρία του Μαρξ για την

³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανισότιμη θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης δεν επισημαίνεται μόνο από τις μαρξίστριες φεμινίστριες της δυτικής Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής. Η Τατιάνα Μαμόνοβα ήταν επικεφαλής μιας φεμινιστικής αυτοέκδοσης (Almanac) στο Λένινγκραντ το 1979, υπό τον τίτλο «Γυναίκα και Ρωσία». Η έκδοση διακόπηκε μετά το πρώτο τεύχος από τις αρχές και συνεχίστηκε εκτός της ΕΣΣΔ, στο Παρίσι. Η Μαμόνοβα τονίζει ότι μόλις το 25% των μελών του ΚΚΣΕ είναι γυναίκες, ενώ περιγράφει την κατάσταση των γυναικών ως εξής: «τα κορίτσια μας λαμβάνουν την ίδια παιδεία με τα αγόρια μας, αλλά είναι πολύ πιο δύσκολο για εκείνες να κάνουν καριέρα. Από τη μια μεριά, τις αποκαλούν 'το ασθενές φύλο' και, από την άλλη, τους ανατίθενται περισσότερες ευθύνες από τους άνδρες. Εκείνο που ιδανικά απαιτείται από μια γυναίκα είναι να έχει παιδιά, να είναι εξάαιρετη στη δουλειά της, να αναλαμβάνει την ευθύνη του σπιτιού και παρ' όλα αυτά, την ίδια στιγμή, να είναι και όμορφη. Η κατάσταση των γυναικών είναι ακόμα πιο δύσκολη στην επαρχία. Δουλεύουν τα χωράφια με τα χέρια· τα πάντα είναι στους ώμους τους. Ο μόνος τρόπος για να το χαρακτηρίσουμε όλο αυτό είναι ως χλευασμός των γυναικών» (Mamonova 1994: xx και xxi αντίστοιχα· η μετάφραση δική μας).

ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια θεωρία σχηματισμού ‘κενών θέσεων’. Ο Μαρξ πρόβλεψε, για παράδειγμα, τη διεύρυνση του προλεταριάτου και την κατάργηση της μικροαστικής τάξης. Με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια, ο Μπρέιβμαν [Braverman] ανάμεσα σε άλλους, εξήγησε πώς δημιουργούνται οι ‘θέσεις’ του υπαλλήλου και του εργαζόμενου στις υπηρεσίες στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως ακριβώς το κεφάλαιο δημιουργεί αυτές τις θέσεις ανεξάρτητα από τα άτομα που θα τις καταλάβουν, έτσι και οι κατηγορίες της μαρξιστικής ανάλυσης ‘τάξη’, ‘εφεδρικός στρατός εργασίας’, ‘μισθωτός εργάτης’, δεν εξηγούν γιατί κάποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Δεν δίνουν καμιά ένδειξη γιατί οι γυναίκες είναι εκείνες που υποτάσσονται στους άνδρες μέσα και έξω από την οικογένεια και γιατί δεν συμβαίνει το αντίθετο. Οι μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως και το ίδιο το κεφάλαιο, δεν έχουν φύλο. Οι κατηγορίες του μαρξισμού δεν μπορούν να μας πουν ποιος θα καταλάβει τις ‘κένες θέσεις’. Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος πάσχει από αυτή τη βασική αδυναμία (Hartmann 1979: 8-9).

Εν ολίγοις, οι μαρξίστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος δεν θεωρούν ότι υπάρχουν καλοί εμπειρικοί ή θεωρητικοί λόγοι ούτε για την εξηγητική αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση ούτε για την παραπομπή της ολοκλήρωσης της γυναικείας χειραφέτησης στην αταξική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, οι μαρξίστριες φεμινίστριες της περιόδου απορρίπτουν τη σκοπιά του ριζοσπαστικού φεμινισμού ως ιδεαλιστική. Γράφει χαρακτηριστικά η Χάρτμαν:

Το ‘προσωπικό είναι πολιτικό’ σημαίνει για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες ότι η πρωταρχική και βασική ταξική διαίρεση βρίσκεται ανάμεσα στα φύλα και ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η δίψα των ανδρών για εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, η διαλεκτική του φύλου.

[...]

Εδώ βρίσκεται και το λάθος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής ανάλυσης: η ‘διαλεκτική του φύλου’ όπως την παρουσιάζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες προβάλλει τα ‘αρσενικά’ και ‘θηλυκά’ χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται σήμερα, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Η ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση είναι πιο ισχυρή όσον αφορά τη γνώση του παρόντος. Η πιο μεγάλη της αδυναμία βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στην ψυχολογία, παραβλέποντας την ιστορία (Hartmann 1979: 11).

Παράλληλα, εγκυμονούν τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες επειδή δεν εξηγούν «ποιο είναι αυτό το στοιχείο στην οργάνωση όλων των ανθρώπινων κοινωνιών που οδηγεί αφ’ ενός σε θεσμοθέτηση τέτοιων σχέσεων εξουσίας, αφ’ ετέρου σε διαφορετικές μορφές ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποτέλειας μέσα σε διαφορετικές κοινωνίες» (Beechey 1979: 2). Θεωρούν ότι η έμφυλη καταπίεση δεν μπορεί να εξηγηθεί με αποκλειστική αναφορά στη σφαίρα της ιδεολογίας ή στο ψυχολογικό πεδίο, κάτι που αποτελεί ιδίον της οπτικής των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Αντίθετα, η καταπίεση αυτή είναι πάντοτε αποτέλεσμα της έμφυλης εκμετάλλευσης, η οποία έχει υλική κοινωνική βάση. Να πώς αντιλαμβάνεται η Χάρτμαν την πατριαρχία:

[Ο]ρίζουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται καθώς παρεμποδίζεται η πρόσβαση των γυναικών στις αναγκαίες παραγωγικές πηγές και περιορίζεται η γυναικεία σεξουαλικότητα. (Hartmann 1979: 16)

Είναι ενδιαφέρουσα, και μάλλον διδακτική για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα κείμενα των κλασικών, η εξής διαπίστωση: οι μαρξίστριες φεμινίστριες, προκειμένου να διαμορφώσουν έναν ενδιαμέσο εννοιολογικό χώρο μεταξύ της αναγωγιστικής παραδοσιακής μαρξιστικής πρόσληψης του φεμινισμού και του ιδεαλισμού, αναζητούν θεωρητικό έρεισμα στο κείμενο εκείνο που αποτελεί, ακριβώς, την πηγή του μαρξιστικού αναγωγισμού, δηλαδή την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, όπου στις πρώτες σελίδες διαβάζουμε:

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί, όπου ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δύο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας (Ενγκελς 1997: 7-8).

Σε αυτό το απόσπασμα εντοπίζεται η βάση μιας οπτικής, η οποία βλέπει, από τη μία, τις ταξικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των μέσων διαβίωσης και, από την άλλη, τις έμφυλες πατριαρχικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των ίδιων των ανθρώπων, της αναπαραγωγής του είδους, ως το αποτέλεσμα της δομής της οικογένειας.

Η εν λόγω οπτική απορρίπτει την εξηγητική αναγωγή των έμφυλων σχέσεων στις ταξικές, αλλά και την απόλυτη, κατά ιδεαλιστικό τρόπο, αποσύνδεσή τους. Σύμφωνα με την Χάρτμαν:

[Ο]λόκληρη η κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί μόνον αν εξετασθούν και τα δύο είδη παραγωγής και αναπαραγωγής, ανθρώπων και αντικειμένων. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει 'αμιγής καπιταλισμός' ούτε 'αμιγής πατριαρχία' γιατί πρέπει αναγκαστικά να συνυπάρχουν. Υπάρχει πατριαρχικός καπιταλισμός, πατριαρχική φεουδαρχία, κοινωνίες ισοτιμίας με βάση το κυνήγι και τη συλλογή, μητριαρχική γεωργική κοινωνία ή ακόμα πατριαρχική γεωργική κοινωνία κ.λπ. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ανάμεσα στις αλλαγές στον έναν τομέα της παραγωγής και στις αλλαγές στον άλλο. Μια κοινωνία μπορεί να μεταβεί από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για παράδειγμα,

παραμένοντας πατριαρχική. Παρ' όλα αυτά, η κοινή λογική, η ιστορία και η εμπειρία μας, λένε ότι οι δύο αυτοί τομείς παραγωγής βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένοι, ώστε αλλαγές στον έναν προκαλούν κινήσεις, εντάσεις ή αντιφάσεις στον άλλον (Hartmann 1979: 15).

Το βασικό ερώτημα, δεδομένων των παραπάνω, είναι κατά ποιο τρόπο συνδέονται τα δύο συστήματα παραγωγής (μέσων διαβίωσης και ανθρώπων), πώς η εξέλιξη του ενός επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου και κατ' επέκταση πώς το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το ένα σύστημα (μαρξισμός) τροποποιεί το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το άλλο (φεμινισμός), και αντιστρόφως.

Εξυπακούεται πως υπάρχουν πολλά περιθώρια διαφωνιών απέναντι στον τρόπο, με τον οποίο οι μαρξίστριες φεμινίστριες αντιλαμβάνονταν τις παραπάνω συνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο υλοποιούσαν το γενικό θεωρητικό πρόταγμα της σύζευξης των δύο παραδόσεων. Για παράδειγμα, μπορεί ο/η αναγνώστης/τρια να αντιπαραβάλει τον υλιστικό φεμινισμό της Κριστίν Ντελφύ (Delphy 2018· βλ. παρόν τεύχος) με το κείμενο της Martha Gimenez (2000) στο παρόν τεύχος. Πέραν των επιμέρους διαφωνιών, ωστόσο, η σημασία του μαρξιστικού φεμινισμού του δεύτερου κύματος έγκειται στο ότι προβληματοποίησε θεωρητικά, δηλαδή κατέστησε θεωρητικό επίδικο τη σύζευξη των δύο θεωρητικών μερών του, αντιμετωπίζοντας «κατά μέτωπο» μια σειρά από ζωτικά ερωτήματα. Η εν λόγω προβληματοποίηση επήλθε ως αποτέλεσμα της διμέτωσης απόρριψης αφενός της αναγωγής της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση και αφετέρου στην, ιδεαλιστικώ τω τρόπω, παντελή αποσύνδεσή τους. Η διπλή αυτή απόρριψη δημιούργησε τον εννοιολογικό χώρο για να αναπτυχθούν τα ιδιαίτερα θεωρητικά προβλήματα που απαρτίζουν το πεδίο του μαρξιστικού φεμινισμού.

Το δεύτερο κύμα άρχισε να «σβήνει» στις λιθορριπές των λεγόμενων sex wars, δηλαδή της διαμάχης, η οποία αναπτύχθηκε στα τέλη του 1970-αρχές 1980, περί του αν η πορνογραφία και η πορνεία αποτελούν έκφραση της γυναικείας καταπίεσης ή αντίθετα της σεξουαλικής χειραφέτησης. Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος κάνουν τότε την εμφάνισή τους, επιδεικνύοντας μια πολύ διαφορετική στάση, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα (θεωρητικό, πολιτικό, πολιτισμικό) σε σχέση με αυτές του δεύτερου κύματος, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια αμοιβαία κριτική μεταξύ των δύο γενεών φεμινισμού. Οι τελευταίες είχαν γαλουχηθεί σε ένα έντονο πολιτικό κλίμα, όπου το αντιπολεμικό κίνημα, το κίνημα για τον τερματισμό των θεσμοθετημένων φυλετικών διακρίσεων και για τα ατομικά δικαιώματα, αλλά και οι διάφορες αποχρώσεις της αριστεράς συμπλέκονταν με ποικίλους τρόπους εντός ενός πλαισίου μαχητικού ακτιβισμού. Παράλληλα, στο επίπεδο της θεωρίας κυριαρχούσαν τα μεγάλα θεωρητικά συστήματα, τα οποία προσελάμβαναν το πεδίο του κοινωνικού σαν ένα αρθρωμένο και συνεκτικό όλο, το οποίο μπορεί και πρέπει να εξηγηθεί με πληρότητα. Αντίθετα, η έλευση του τρίτου κύματος συνοδεύτηκε από την αποπολιτικοποίηση που επέφερε το τέλος του ψυχρού πολέμου, καθώς επίσης και από τη στροφή στον μεθοδολογικό ατομισμό και την αναζήτηση της διαφορετικότητας. Παράλληλα, όσο κι αν αυτό μοιάζει ένα θεωρητικό κλισέ, συνέπεσε με την επικράτηση μεταμοντέρνων επεξεργασιών που προτάσσουν το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» και εκλαμβάνουν το πεδίο του κοινωνικού ως ένα σύνολο κατακερματισμένων φαινομένων δίχως κάποια υποκείμενη συνοχή, για την οποία οφείλεται μια συνολική εξήγηση.

Στο πλαίσιο αυτό, οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος θεώρησαν ότι ο δευτεροκυματικός φεμινισμός είναι εν πολλοίς ελιτίστικος και αγνοεί τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο καταπιέζονται διάφορες υποκατηγορίες γυναικών, όπως οι μη-λευκές, οι μετανάστριες ή οι διεμφυλικές γυναίκες.⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο του τρίτου κύματος αναπτύχθηκε ως βασικό αναλυτικό εργαλείο η έννοια της διαθεματικότητας (intersectionality). Όπως επισημαίνει η Κούπερ:

Η διαθεματικότητα εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως ένα αναλυτικό πλαίσιο, το οποίο είναι σε θέση να εστιάσει στην ιδιαίτερη θεσιακότητα [positionality] των μαύρων και άλλων μη λευκών [of color] γυναικών τόσο στη νομοθεσία περί ατομικών δικαιωμάτων όσο και εντός του κινήματος για τα ατομικά δικαιώματα. Συνιστά την πλέον ορατή και ανθεκτική συνεισφορά του φεμινισμού, και συγκεκριμένα του μαύρου φεμινισμού, στην κριτική κοινωνική θεωρία κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα (Cooper 2016: 385· μετάφραση δική μας).

Εισηγήτρια του όρου θεωρείται η αφροαμερικανή νομικός και συγγραφέας Kimberlé Crenshaw (1989· 1991· βλ. όμως Vogel στο παρόν τεύχος). Σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο της διαθεματικότητας, ίσως και σε απόκλιση από τις θεωρητικές προθέσεις της Crenshaw (βλ. Cooper 2016), η κατανόηση της καταπίεσης, της κυριαρχίας και της διάκρισης μέσα στην κοινωνία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τον τρόπο που αλληλεπιδρούν διάφοροι παράγοντες πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος (π.χ. φύλο, φυλή, τάξη, σεξουαλικός προσανατολισμός, αναπηρία κλπ.) σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εν ολίγοις, η διαθεματικότητα ως αναλυτικό εργαλείο αντιτίθεται σε θεωρητικά πλαίσια που εξετάζουν την καταπίεση υπό το πρίσμα ενός παράγοντα σε απομόνωση.⁵ Παρά τις διαφορετικές προσλήψεις της έννοιας της διαθεματικότητας και τις διαμάχες που συνεπάγονται – η παρουσίαση των οποίων εκφεύγει κατά πολύ της στόχευσης του παρόντος κειμένου –, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι αυτή συνδέθηκε με τις πολιτικές της ταυτότητας. Η Μίνα Καραβαντά, παρά τη δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρέχει μια ευσύνοπτη και πυκνή περιγραφή του όρου:

Ο όρος πολιτικές ταυτότητας [identity politics] σηματοδοτεί μια πολύμορφη και πολυδιάστατη βεντάλια πολιτικών στόχων και σχεδιασμών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν αυτά τα κινήματα και τις κοινωνικές ταυτότητες που συμμετέχουν σε αυτά για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην ελευθερία λόγου και στον αυτο-προσδιορισμό. Στενά συνδεδεμένες με την ιδέα ότι κάποιες κοινωνικές ταυτότητες είναι αντικείμενο καταπίεσης και περιθωριοποίησης με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως στερεότυπα ή αρνητικά ορόσημα (π.χ. ο πολιτισμένος λευκός έναντι του βάρβαρου μαύρου ή γηγενή, το κυρίαρχο φύλο—άρρεν—έναντι του αδύναμου φύλου—θήλυ, και άλλα), οι πολιτικές ταυτότητας στοχεύουν: α. στην ανάλυση των ηγεμονικών λόγων [hegemonic discourses]

⁴ Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν δέχονται αυτήν την κατηγορία. Βλ. τα κείμενα της Lise Vogel και Ashley Bohrer στο παρόν τεύχος.

⁵ Εύλογη μπορεί να είναι εδώ η διερώτηση, αν όντως υπάρχουν τέτοια πλαίσια ή αν αποτελούν έναν θεωρητικό αχυράνθρωπο (strawman).

και των ιδεολογικών τους μηχανισμών [ideological apparatuses], οι οποίοι έχουν στιγματίσει, εκμεταλλευτεί και περιθωριοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σηματοδοτώντας αυτές ως κατώτερες ετερότητες, β. στην ενδελεχή κριτική κάθε μορφής ουσιολογίας [essentialism], δηλαδή κάθε είδους αντίληψης η οποία βασίζεται σε μια παράλογη γενίκευση που πηγάζει από διαφορές που είναι βιολογικές, εθνικές ή και θρησκευτικές, και που παρουσιάζονται, χωρίς να αναλύονται ή να αποδομούνται, ως αυτά καθαυτά αρνητικά ή θετικά ορόσημα γ. και τέλος, στη διεκδίκηση αναγνώρισης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία έχουν στερηθεί αυτές οι περιθωριοποιημένες ή καταπιεσμένες ταυτότητες που τώρα καλούνται να διαμορφώσουν το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο με την παρουσία τους και τον (τους) λόγους τους. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται και μειωτικά για να περιγράψει μια στεγνή και συχνά στείρα ομαδική αλληλεγγύη που βασίζεται σε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά προκειμένου να αντικρούσει την καταδυνάστευση και καταπίεση από διάφορες ηγεμονίες κινδυνεύοντας έτσι να αποκλείσει τη συνεργασία με άλλες πολιτισμικές και πολιτικές ομάδες με το να καταφεύγει σε πολιτικές απομόνωσης [separatism].⁶

Οι παραπάνω εξελίξεις διάνοιξαν τον θεωρητικό ορίζοντα των φεμινιστικών σπουδών προς την κατεύθυνση της συνδιαλλαγής και της ώσμωσης με τις μεταποικιακές σπουδές ή/και με την queer θεωρία. Όπως ίσως γίνεται εύκολα κατανοητό όμως, τις απομάκρυναν από τη μαρξιστική παράδοση. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αναλυτικού εργαλείου της διαθεματικότητας, τα οποία αντιβαίνουν στον σκληρό πυρήνα της μαρξιστικής οπτικής για την κοινωνία και την εξήγηση της καταπίεσης που υφίσταται σε αυτήν: α) η τρόπον τινά συμμετρικοποίηση των διάφορων ταυτοτήτων, δηλαδή η μη απόδοση εξηγητικής προτεραιότητας στις ταξικές σχέσεις καθώς και β) η πρόταξη της υποκειμενικότητας και της ανθρώπινης δραστηριότητας εις βάρος της εξέτασης των αντικειμενικών υλικών συνθηκών. Συναφώς, οι πολιτικές της ταυτότητας, αν δεν απάδουν, τουλάχιστον δεν εναρμονίζονται αυτόματα με τις παραδεδομένες πολιτικές πρακτικές της μαρξιστικής παράδοσης, σε όλο της το φάσμα. Όλα τούτα φαίνεται να οδήγησαν τον μαρξισμό και τον φεμινισμό από έναν «δυστυχή γάμο» (Hartmann 1979) σε ένα «συναινετικό διαζύγιο».

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, ο φεμινισμός πλέει πάνω στο τέταρτο κύμα του, το οποίο, κατά την αγγλική εκδοχή της wikipedia, ξεκινά το 2012 και σχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου και ιδιαίτερα με τον ακτιβισμό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το κίνημα του #MeToo. Η προσοχή του εν λόγω ακτιβισμού στράφηκε κυρίως στα ζητήματα της σεξουαλικής παρενόχλησης, στην κουλτούρα του βιασμού και το λεγόμενο body shaming. Ωστόσο, το εν λόγω κύμα είτε δεν διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από το τρίτο είτε τα σημεία διαφοροποίησής του, αν και σημαντικά, δεν έχουν ακόμη θεματοποιηθεί θεωρητικά. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνισή του δεν μπορεί να έχει το ίδιο ειδικό βάρος

⁶ http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/%CE%A6%CF%8D%CE%BB%CE%F_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82#.CE.A3.CF.87.CF.8C.CE.BB.CE.B9.CE.B1_.CE.95.CF.80.CE.B9.CE.BC.CE.B5.CE.BB.CE.AE.CF.84.CF.81.CE.B9.CE.B1.CF.82. Ανακτήθηκε στις 14/3/2022).

για τα θεωρητικά μελήματα του παρόντος τεύχους, όπως έχουν οι υπόλοιπες τρεις «φάσεις», δεδομένου ότι, τουλάχιστον προς το παρόν, στο κύμα του τέταρτου κύματος σπάνια εντοπίζονται νησίδες πραγματικού διαλόγου της φεμινιστικής με τη μαρξιστική σκέψη.

Η δομή του τεύχους

Η δομή του παρόντος τεύχους, στο πιο γενικό επίπεδο, υπακούει σε μια διαπίστωση και πεποίθηση, η οποία συνόδευσε το εκδοτικό εγχείρημα της *ΚΡΙΣΗΣ* εξαρχής: Το μειωμένο θεωρητικό ενδιαφέρον για τον μαρξισμό, το οποίο παρατηρείται στο ευρύτερο πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών κατά τα τελευταία χρόνια, δεν είναι αποτέλεσμα της κάμψης της ευρετικής γονιμότητας της εν λόγω ερευνητικής παράδοσης. Αντίθετα, οι αιτίες είναι μάλλον εξω-θεωρητικές και εξω-επιστημονικές. Από την άλλη μεριά, η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική παράδοση και η γονιμοποίηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών της εργαλείων στο σήμερα, αλλά και ο επί της ουσίας εμπλουτισμός, η κριτική της θεώρηση και η εκλέπτυνσή της δεν μπορεί παρά να διέρχεται μέσα από την οικειοποίηση – θετική ή κριτική – των θεωρητικών επεξεργασιών που αναπτύχθηκαν στο έδαφος της περιγραφόμενης οπισθοχώρησης της μαρξιστικής παράδοσης.

Το παρόν τεύχος επιδιώκει να εστιάσει σε εκείνες τις κεντρικές στιγμές της φεμινιστικής σκέψης, οι οποίες σφραγίζουν τις δυνατότητες συνομιλίας της με τη μαρξιστική σκέψη, κυρίως από την εποχή του δεύτερου κύματος έως σήμερα – δίχως φυσικά να αξιώνει την κάλυψη όλου του εύρους αυτής της μακράς και πολυδιάστατης θεωρητικής επεξεργασίας και ώσμωσης. Στην κατεύθυνση αυτή, προχωρήσαμε στην επιλογή δεκαπέντε κειμένων, τα οποία εμπίπτουν ευρύτερα στο πεδίο των σπουδών φύλου και μοιράζονται το μέλημα για την ανάπτυξη, την εύρεση ή και την επαναφορά μιας μαρξιστικής οπτικής. Τα κείμενα απευθύνουν διαφορετικής τάξης ερωτήματα και συχνά εκκινούν από αποκλίνουσες θεωρητικές αφετηρίες και ερμηνευτικά σχήματα, δοκιμάζοντας τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του μαρξισμού (και των διαφορετικών «σχολών» και ερμηνειών του) στο πεδίο των έμφυλων ζητημάτων. Τα κριτήρια επιλογής των εν λόγω άρθρων δεν ήταν, επομένως, ο βαθμός συμφωνίας σε θεωρητικό/ιδεολογικό επίπεδο ή η πρόκριση κάποιας συγκεκριμένης θεωρητικής σκοπιάς από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Τουναντίον, βασικό κριτήριο ήταν η προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο πολυδιάστατος και πλουραλιστικός χαρακτήρας του θεωρητικού φαινομένου «μαρξισμός και φεμινισμός» και να αναδειχθούν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων αυτού του τεύχους, τα επίμαχα εκείνα ερωτήματα, τα οποία απασχόλησαν ή και συνεχίζουν να απασχολούν τη φεμινιστική σκέψη κατ' αναφορά στον μαρξισμό.

Το τεύχος χωρίστηκε σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα έλαβε τον τίτλο *Οι Πρώτες περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς αντλεί το περιεχόμενό του από τα πιο μαρξιστικά-φεμινιστικά ερωτήματα που απηύθυναν αρχικά οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, τοποθετώντας έκτοτε τη μαρξιστική και τη φεμινιστική παράδοση σε μια έντονη και ιδιαίτερα απαιτητική αναμέτρηση και συνομιλία. Απαρτίζεται από επτά άρθρα, τα οποία πραγματεύονται ζητήματα, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της προβληματοποίησης της σχέσης μεταξύ του μαρξισμού και του φεμινισμού που περιγράψαμε παραπάνω, και τούτο ανεξάρτητα από το αν οι συγγραφείς τους ανήκουν στενά ή όχι

στη γενιά του δεύτερου κύματος. Η επιλογή των άρθρων προς μετάφραση ήταν ένα δύσκολο καθήκον δεδομένης της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας που ακόμα εξακολουθεί να παράγεται πάνω στα ερωτήματα αιχμής του δεύτερου κύματος. Τα άρθρα που τελικά δημοσιεύονται θεωρούμε ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, λειτουργούν ως στοιχειωδώς αντιπροσωπευτικά αυτών των ερωτημάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η **Michèle Barrett**⁷ απευθύνει το κείμενο ερώτημα «ποιο θα μπορούσε είναι το αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού», από τη στιγμή που η μαρξιστική και η φεμινιστική ανάλυση θέτουν, αντίστοιχα, στο επίκεντρο της έρευνάς τους δύο διαφορετικά αντικείμενα: η μεν μαρξιστική διερευνά την αντίφαση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, μετερχόμενη κατηγοριών «μη εχουσών φύλου» και η δε φεμινιστική ακριβώς το αντίθετο: εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις και κυρίως τη γυναικεία καταπίεση. Η απάντηση της Barrett σε αυτό το ερώτημα είναι ότι αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού είναι η σχέση ανάμεσα στη γυναικεία καταπίεση και στους τρόπους παραγωγής, ιδωμένους στο ιστορικό τους πλαίσιο, και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Προκειμένου να πλαισιώσει θεωρητικά τούτη την απάντηση, εξετάζει τις χρήσεις τριών επίμαχων εννοιών: την πατριαρχία, την αναπαραγωγή και την ιδεολογία. Και αυτό, με σκοπό να αναμετρηθεί με δύο κομβικά, για μια μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση, ζητήματα: το επιχείρημα περί αυτονομίας της γυναικείας καταπίεσης από τη λειτουργία του καπιταλισμού και εκείνο περί τοποθέτησής της στο πεδίο της ιδεολογίας.

Η **Christine Delphy**, με τη σειρά της, σκιαγραφεί το θεωρητικό περίγραμμα ενός υλιστικού φεμινισμού, θέτοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής της τον όρο «γυναικεία καταπίεση». Στο άρθρο της, διερευνά πρωτίστως τις επιστημολογικές συνεπαγωγές της «εισβολής» αυτού του όρου στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Υποστηρίζει πως μια υλιστική φεμινιστική προσέγγιση οφείλει να έχει ως βασική της επιστημολογική προκειμένη τη θέση ότι η γυναικεία καταπίεση είναι κοινωνική καταπίεση και πεδίο πάλης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (των ανδρών και των γυναικών). Για τη Delphy, μια τέτοια προσέγγιση είναι, ωστόσο, ασύμβατη με τις προκειμένες των ανθρωπιστικών επιστημών (όπως της κοινωνιολογίας ή της ψυχολογίας), οι οποίες, εξακολουθώντας να διατηρούν την κυρίαρχη ιδεολογία περί κατάτμησης της εμπειρίας και μερισμού της γνώσης σε στεγανούς επιστημονικούς κλάδους, αρνούνται την κοινωνική προέλευση της γυναικείας καταπίεσης και υπονομεύουν την βαθιά ενότητα των διαφορετικών επιπέδων της εμπειρίας ως τόπων καταπίεσης. Υποστηρίζει ότι ο υλιστικός φεμινισμός δεν αποτελεί έναν νέο επιστημονικό κλάδο με αντικείμενο τις γυναίκες, αλλά, αντίθετα, συνιστά μια επιστημολογική επανάσταση, η οποία θα επαναστατικοποιήσει τη γνώση, υπαγορεύοντας μια νέα οπτική, εκείνη της γυναικείας καταπίεσης, η οποία και θα αλλάξει την κατανόηση του συνόλου της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στο άρθρο της **Martha Gimenez**, ο μαρξιστικός και ο υλιστικός φεμινισμός αναμετριούνται στο πεδίο της φεμινιστικής θεωρίας, ώστε να αναδειχθούν οι διαφορές

⁷ Για λόγους σεβασμού των συγγραφέων και των οπτικών τους και για λόγους αποφυγής υποκειμενικών ερμηνειών, οι συνόψεις των άρθρων που ακολουθούν προσπαθούν να τηρούν, στο μέτρο του δυνατού, το ύφος και τον λόγο των περιλήψεων ή εισαγωγικών σημειωμάτων των συγγραφέων, όπου αυτά ήταν διαθέσιμα. Όπου τούτα απουσίαζαν, οι συνόψεις βασίστηκαν στην κατανόηση του κειμένου από τους επιμελητές και τις επιμελήτριες του τεύχους που φέρουμε και την αποκλειστική ευθύνη για κάθε πιθανή μεθερμηνεία.

τους. Όπως σημειώνει η ίδια, σε μια εποχή που η θεωρητική στροφή προς τον ιδεαλισμό και την ενδεχομενικότητα εμφανίζεται ως ηγεμονική στον ακαδημαϊκό χώρο, είναι αναγκαίο να εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους τα φεμινιστικά αιτήματα επιστρέφουν στον επιστροφής στον υλισμό. Συγκρίνοντας τα δύο ρεύματα και καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις ασυμβατότητες των θεωρήσεων που συγκαλύπτονται υπό την «υλιστική» ομπρέλα, η Gimenez τάσσεται εν τέλει υπέρ της επιστροφής στον μαρξιστικό φεμινισμό, η οποία και επιβάλλεται από τις καταστροφικές συνέπειες του καπιταλισμού στις γυναίκες και από την πολιτική σημασία μιας θεωρητικά επαρκούς ανάλυσης των αιτίων της δεινής κατάστασής τους.

Η **Friga Haug** θέτει το ερώτημα αν και με ποια έννοια οι έμφυλες σχέσεις οφείλουν να κατανοηθούν ως σχέσεις παραγωγής και όχι απλώς ως επικαθορισμένες από τις σχέσεις παραγωγής. Μέσα από μια κριτική ανασκόπηση των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς, αλλά και με αναφορά σε μεταγενέστερους μαρξιστές θεωρητικούς και σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, θέτει στο θεωρητικό επίκεντρο τη διπλή φύση της έννοιας της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή αφενός ως παραγωγής της ζωής (αναπαραγωγής) και αφετέρου ως παραγωγής αγαθών. Σε αυτή τη βάση προσεγγίζει το ερώτημα σχετικά με το πώς σχετίζονται οι τομείς της ζωής και των βιοποριστικών αγαθών μεταξύ τους, πώς κινούνται τα φύλα μέσα σε αυτούς τους τομείς και από πού πηγάζει η κυριαρχία. Στην προοπτική απάντησης αυτού του ερωτήματος θα επισημάνει πως θα πρέπει να γίνει κανόνας ότι οι διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην ιστορία οφείλουν να ξετάζονται και ως έμφυλες σχέσεις, καθώς τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς η παραγωγή της ζωής είναι ρυθμισμένη πάνω στο σύνολο της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, με άλλα λόγια, πώς η ίδια καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνίας. Στην ανάπτυξη της προβληματικής της δεν θα παραλείψει να υπογραμμίσει την ανάγκη κατανόησης των μετασχηματισμών που επιφέρει ο σύγχρονος καπιταλισμός και η ανάπτυξη της τεχνολογίας εστιάζοντας στο πώς η καπιταλιστική χρήση της γενετικής τεχνολογίας μετατοπίζει πλέον καθοριστικά το όριο ανάμεσα στην παραγωγή της ζωής και στην παραγωγή αγαθών, επισημαίνοντας την ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η συνάρτηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής.

Εν συνεχεία, οι **Ferguson Susan & David McNally**, στην εισαγωγή τους στην επανέκδοση του βιβλίου της Vogel *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών: προς μια ενοποιητική* θεωρία, αποτιμούν τη σημασία του εν λόγω βιβλίου, το οποίο δημοσιεύεται εν έτει 1983, προτείνοντας μια μαρξιστική ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης με βάση τις κεντρικές θεωρητικές κατηγορίες του Τόμου Ι του Κεφαλαίου του Μαρξ. Οι συγγραφείς ανατρέχουν στις συζητήσεις που προηγήθηκαν της έκδοσης του βιβλίου εντός του πεδίου της σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας, προκειμένου να αναδείξουν τις αντιφάσεις που οδήγησαν στην αναμόρφωση της σχέσης μαρξισμού-φεμινισμού μέσα από το μαρξικό εννοιολογικό οπλοστάσιο του Κεφαλαίου. Υποστηρίζουν ότι η συμβολή της Vogel συνίσταται στη σημασία που αποδίδει στην οικογένεια ως πεδίο αναπαραγωγής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», συνδέοντας έτσι τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Μέσα από κριτικές αναφορές στην εργασία της Vogel αλλά και εντάσσοντάς την «ενοποιητική θεωρία» της περί κοινωνικής αναπαραγωγής στο σημερινό θεωρητικό τοπίο, τονίζουν τη δυναμική της μαρξιστικής της ανάλυσης, σε

σχέση με την κατανόηση των έμφυλων μορφών της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής και επισημαίνουν τη σημασία της για τον ιστορικό υλισμό σήμερα.

Η **Silvia Federici**, επιστρέφοντας και εκείνη στο έργο του Μαρξ, θέτει στο επίκεντρο της εργασίας της τη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τον φεμινισμό, επιχειρώντας να κατανοήσει αλλά και να εδραιώσει τη σχέση τους. Όπως σημειώνει στην περίληψη του άρθρου της, η σύνδεση μαρξισμού και φεμινισμού, ως δύο εκ των πλέον ριζοσπαστικών ρευμάτων της εποχής μας, είναι κομβική προκειμένου «να υπερβούμε τη διάσπαση του παγκόσμιου προλεταριάτου και να αναπτύξουμε στρατηγικές για μια δικαιότερη κοινωνία». Στρεφόμενη στο έργο του Μαρξ, αναγνωρίζει την κεντρική συνεισφορά του στη φεμινιστική θεωρία και το φεμινιστικό κίνημα, επισημαίνοντας όμως και τους περιορισμούς του. Συντάσσεται με τη φεμινιστική κριτική, σύμφωνα με την οποία η μαρξική ανάλυση επικεντρώνεται πρωτίστως σε ένα τμήμα της εργατικής τάξης, δηλαδή τους άνδρες, βιομηχανικούς, μισθωτούς εργάτες, και υποστηρίζει ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπής ως προς την κατανόηση των καπιταλιστικών σχέσεων καθώς αφήνει στο περιθώριο «την εργασία όλων εκείνων, των οποίων η εργασία τροφοδοτεί παγκοσμίως, δίχως αμοιβή, την καπιταλιστική συσσώρευση».

Στο άρθρο της, η **Heather A. Brown** εξετάζει το έργο του Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Κατά τη συγγραφέα, πρόκειται για ένα έργο κομβικής σημασίας για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ φύλου και τάξης, το οποίο έχει όμως παρερμηνευθεί λόγω της ισχυρής πρόσδεσής του στον οικονομικό ντετερμινισμό. Μέσα από μια θετική αλλά και κριτική αποτίμηση του «ενγκελσιανού φεμινισμού», ανατρέχει στα «Εθνολογικά σημειωματάρια» του Μαρξ – στα οποία βασίστηκε ο Ένγκελς για να γράψει την *Καταγωγή* – προκειμένου να συγκρίνει τη μαρξική και ενγκελσιανή θεώρηση περί γυναικείας καταπίεσης. Η ίδια αναγνωρίζει στον Μαρξ μια περισσότερο επεξεργασμένη και διαλεκτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει ένα δυναμικότερο πολυγραμμικό πλαίσιο κατανόησης των καταπιεστικών σχέσεων. Εισηγείται ότι οι θέσεις του Μαρξ είναι πολύ πιο χρήσιμες για την κατανόηση των διατομών μεταξύ φύλου και τάξης σήμερα, και άρα συνολικά για το πεδίο της διαθεματικότητας.

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται *Οι 'νέες' περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς φιλοξενεί έξι άρθρα τα οποία πραγματεύονται ερωτήματα που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της σχετικής αποστασιοποίησης του φεμινισμού από τον μαρξισμό. Από το τρίτο έως και το τέταρτο κύμα, επιχειρείται – αν και σποραδικότερα – η γεφύρωση του μαρξισμού με ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών ρευμάτων και επεξεργασιών, οι οποίες περιλαμβάνουν τη διαθεματικότητα, τις μεταποικιακές προσεγγίσεις καθώς και την queer θεωρία, αλλά και τις θεωρίες της αποδόμησης. Στην κατεύθυνση αυτή, επιλέξαμε έξι άρθρα που εμπίπτουν σε αυτές τις απόπειρες των σπουδών φύλου, γνωρίζοντας φυσικά ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερη επιλεκτική και μικρή ανθολογία άρθρων που, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλούν ή αντιπροσωπεύουν τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή. Πρόκειται κυρίως για μια πρώτη υπόμνηση ότι ο εμπλουτισμός και η εκλέπτυνση των μαρξιστικών προσεγγίσεων οφείλει να οικειοποιηθεί – θετικά ή κριτικά – τις προβληματικές που αναπτύσσονται ακόμη και εν τη θεωρητική απουσία του ίδιου του μαρξισμού.

Η *διαθεματικότητα* βρίσκεται στο επίκεντρο του άρθρου της **Ashley Bohrer**, η οποία εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τις διατομές μεταξύ φύλης, κοινωνικού

φύλου, σεξουαλικότητας και τάξης. Για τη Bohrer, η σύνδεση του μαρξισμού με τη διατομεακότητα είναι απολύτως κρίσιμη προκειμένου να κατανοηθεί αλλά και ληφθεί υπόψη ο ιστορικός υλισμός. Στην κατεύθυνση αυτή, εξετάζεται η ιστορία της κριτικής που ασκήθηκε από τη σκοπιά της διαθεματικότητας στον μαρξισμό και αντιστρόφως, προκειμένου να θεμελιωθεί μια ενοποίηση των δύο αυτών πλαισίων. Τέλος, υποστηρίζεται ότι στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι απαραίτητη μια μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού, με την πλέον ανθεκτική θεώρηση να είναι εκείνη η οποία επιχειρεί να αρθρωθεί με βάση τη διαθεματικότητα, εκείνη που αντιμετωπίζει την τάξη, τη φυλή, το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα ως πρωταρχικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η **Lise Vogel**, με τη σειρά της, καταπιάνεται και εκείνη με τη διαθεματικότητα, αλλά από μια διαφορετική σκοπιά. Εξετάζει τη γενεαλογία της συγκεκριμένης έννοιας, προσεγγίζοντας την ιστορία της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» ως μια ιστορία αποτελούμενη από την αλληλεπίδραση πολλαπλών κατηγοριών «κοινωνικής διαφοράς». Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην ιστορία της τριλογίας φυλή-τάξη-φύλο, υποστηρίζει ότι η διαθεματικότητα αποτελεί μια από τις πλέον ελκυστικές και παράλληλα προβληματικές έννοιες που αναπτύχθηκαν μέσα στον 20ό αιώνα για να περιγράψει την κοινωνική ετερογένεια. Στο πλαίσιο μιας κριτικής προσέγγισης της διαθεματικότητας από τη σκοπιά μιας μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης, αναγνωρίζει την ανάγκη για μια πληρέστερη εννοιολόγησή της και εισηγείται την επαναφορά στη θεμελιώδη διάσταση της τάξης, όμως στη διατομή της με το φύλο, προτείνοντας ξανά μια ενοποιητική θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η *queer* θεωρία και ο μαρξισμός συναντώνται στο άρθρο του **Kevin Floyd**, ο οποίος επιχειρεί, με όχημα ακριβώς τον μαρξισμό και τη *queer* θεωρία, να διατυπώσει ένα διαλεκτικό αφήγημα που να συνδέει τις ιστορίες του καπιταλισμού, την ταξική και την αντιετσεροσεξιστική πολιτική στις σύγχρονες ΗΠΑ. Κινούμενος σε ένα θεωρητικό αφηρημένο επίπεδο, ο Floyd προχωράει σε μια κριτική οικειοποίηση της έννοιας της «πραγμοποίησης» του Lukács, προκειμένου να θεμελιώσει την υπόθεση ότι «η πραγμοποίηση του ερωτικού με όρους κεφαλαίου, η οποία είναι ιδιαίτερο γνώρισμα του αιώνα αυτού, αποτελεί θεμελιώδη ιστορική συνθήκη δυνατότητας μιας σύγχρονης αντιετσεροσεξιστικής πολιτικής». Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εστιασούμε θεωρητικά στην προοδευτική και απελευθερωτική ικανότητα της αντίφασης, όχι στην «αλληλεξάρτηση» των καταπίεσεων, καθώς, για εκείνον, οι αντιφάσεις του καπιταλισμού μπορεί να γίνουν τόποι αξιοποιήσιμοι για την εκκίνηση μιας αναδιάρθρωσης.

Επιδιώκοντας έναν διάλογο ανάμεσα στην αντι-αιτιοκρατική μαρξιστική θεωρία και τη *queer* θεωρία, οι **Suzanne Bergeron & Jyoti Puri** επιμελούνται την έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου με τίτλο *Σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης*. Μέσα από την παρουσίαση των άρθρων του συμποσίου, τα οποία εστιάζουν στις συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ καπιταλισμού και σεξουαλικότητας, οι συγγραφείς ανιχνεύουν τις «αμοιβαίως συγκροτούμενες και απροσδιόριστες σχέσεις μεταξύ τάξης, σεξουαλικότητας και διακυβέρνησης» και συζητούν επίμαχα ερωτήματα που αφορούν στη σεξουαλικότητα – ερωτήματα που αποτελούν και αντικείμενα πραγμάτευσης των άρθρων τους συμποσίου: μια *queer* ανάγνωση του πώς η οικονομία λειτουργεί ως ο άλλος της ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο των εθνικών λογαριασμών εισοδήματος· την προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας στο πλαίσιο του σχηματισμού του ινδικού

μεταποικιακού κράτους· τη θεμελιωμένη στην ετεροκανονιστικότητα ιδεολογία ανάπτυξης στο σύγχρονο Εκουαδόρ· τον αναδυόμενο νεοφιλευθερισμό θεραπείας ζευγαριών στις Η.Π.Α· και τη διάρθρωση της τάξης, της φυλής, του φύλου και της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζει την ένταξη των μεταναστών/τριών εργαζομένων φροντίδας στην παγκόσμια σκηνή.

Η **Prajna Seneviratne** εξετάζει τη σχέση μαρξισμού, φεμινισμού και *μεταποικιακών προσεγγίσεων*. Στο άρθρο της, επιχειρεί να γεφυρώσει τις μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις μέσω της θεωρίας της οργάνωσης, διερευνώντας παράλληλα τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ρόλων της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών εργατριών στις φυτείες και τη βιομηχανία ένδυσης της Σρι Λάνκα. Όπως δηλώνει η ίδια στην περίληψή της, στόχος της είναι να σκιαγραφήσει τις διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της θεωρίας της οργάνωσης, και αφετέρου να τις συγκρίνει με τις θεωρητικές φεμινιστικές μαρξιστικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις, προκειμένου να αναδειχθούν οι διαφορές και οι ομοιότητές τους. Υποστηρίζει ότι ένας κοινός τόπος, όπου ο μαρξιστικός φεμινισμός και ο μεταποικιακός φεμινισμός θα συμπλέκονται και θα συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο, δεν είναι μονάχα εφικτός αλλά, αντιθέτως, είναι και ο πλέον κατάλληλος για να διερευνηθούν οι απαιτήσεις που επιβάλλονται στα γυναικεία σώματα και στην εργασία τους.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με το άρθρο της **Chakravorty Gayatri Spivak** και έναν διάλογο μεταξύ μαρξισμού και θεωριών της αποδόμησης. Η Spivak δεν απευθύνεται άμεσα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού, αλλά προβαίνει σε ένα σύνθετο και γενικευμένο θεωρητικό εγχείρημα: να προσεγγίσει την κατηγορία του υποκειμένου – των γυναικών συμπεριλαμβανομένων – μέσα από τη μαρξική έννοια της υπεραξίας και τις διάφορες αναγνώσεις της. Όπως δηλώνει η ίδια εξ αρχής, το ερώτημα της αξίας προσδιορίζεται αυτομάτως από δύο «τύπους» κατηγορήσεως του υποκειμένου: τον «ιδεαλιστικό» που αναφέρεται στη συνείδηση και τον «υλιστικό» που αναφέρεται στην εργασιακή δύναμη. Πρόκειται για δύο κατηγορήσεις, οι οποίες εμφανίζονται ως αμοιβαίως αποκλειόμενες, παρά τις θεωρητικές προσπάθειες συμφιλίωσής τους. Κινούμενη μεταξύ αποδόμησης και μαρξισμού και διερευνώντας την έννοια της κειμενικότητας, η Spivak επεξεργάζεται το εξής ερώτημα: τί γίνεται το ερώτημα της αξίας όταν προσδιορίζεται από την «υλιστική» κατηγορήση του υποκειμένου, όπως αυτή η τελευταία διατυπώνεται από τον Μαρξ;

Τέλος, επιλέξαμε να αφιερώσουμε μια τρίτη ενότητα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού στην Ανατολική Ευρώπη, σε μια μικρή αλλά ουσιώδη προσπάθεια να εξισορροπηθεί, έστω και μερικώς, η δυτικό-κεντρικότητα των περισσότερων άρθρων του τεύχους. Χωρίς φυσικά να λειτουργεί αντιπροσωπευτικά της μη-δυτικής θεωρητικής παραγωγής και αφήνοντας απ' έξω τη μαρξιστική-φεμινιστική σκέψη πολλών περιοχών του μη-δυτικού κόσμου, τα άρθρα που δημοσιεύονται σε αυτή την ενότητα με τίτλος *Μαρξισμός και Φεμινισμός εκτός Δύσης* μάς δίνουν μια εικόνα της ώσμωσης μαρξισμού και φεμινισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η **Elena Gapova** παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις στοχεύσεις, τα διακυβεύματα και τα επιτεύγματα του σοσιαλιστικού φεμινιστικού χειραφετητικού προγράμματος σε διάφορες περιόδους μετά τη Ρωσική Επανάσταση, αναφερόμενη και στις κριτικές που δέχτηκε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εξετάζει, επίσης, τις προκλήσεις, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος σοσιαλιστικός φεμινισμός, υπό το βάρος της επέλασης του νεοφιλευθερισμού και της διάλυσης των εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων.

Η Jiřina Šmejkalová, με τη σειρά της, μας μεταφέρει στη Τσεχοσλοβακία για να περιγράψει τα εμπόδια που καθιστούν δύσκολη την επικοινωνία των γυναικών αλλά και των ανδρών της χώρας με τις πρόσφατες δυτικές φεμινιστικές θεωρίες. Υποστηρίζει ότι αυτές οι τελευταίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ανάπτυξη της δυτικής μεταπολεμικής σκέψης και γραμματείας περί κοινωνίας και πολιτισμού. Εισηγείται δε την εξέταση των ριζών αυτών στην κατακερματισμένη ψυχαναλυτική παράδοση, στην παραμορφωμένη μαρξιστική παράδοση αλλά και στην πραγματική έλλειψη αποδομιστικών προσεγγίσεων στο ίδιο το πνευματικό περιβάλλον της.

Ευχαριστίες

Είμαστε στην ευτυχή θέση να ευχαριστήσουμε μια σειρά από ανθρώπους, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση του παρόντος τεύχους θα ήταν πραγματικά αδύνατη. Το ευτυχές της θέσης προκύπτει από το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι επέδειξαν έμπρακτα τη διάθεση να καταβάλουν, ανυστερόβουλα, χρόνο και κόπο προκειμένου να καταστεί εφικτή η υλοποίηση του αφιερώματος και του μεταφραστικού εγχειρήματος. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Ο σχεδιασμός του τεύχους θα ήταν απλά κυριολεκτικά αδύνατος, δίχως τις πρόθυμες και εμπειριστατωμένες συμβουλές δύο ερευνητριών των σπουδών φύλου: της Άντζελας Δημητρακάκη και της Ειρήνης Αβραμοπούλου. Τις ευχαριστούμε ιδιαιτέρως για αυτό. Όπως ομολογήσαμε ήδη, καμία και κανείς εκ των μελών της Συντακτικής Επιτροπής δεν έχει παρόμοια ειδίκευση. Επομένως, η ειδημοσύνη της Άντζελας και της Ειρήνης ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητη για την κατάρτιση της τελικής λίστας των άρθρων που φιλοξενούνται στο ανά χείρας τεύχος. Η συμβολή τους αλλά και η άμεση ανταπόκρισή τους σε κάθε μας ερώτημα, ήταν παραπάνω από πολύτιμη για την ολοκλήρωση του μεταφραστικού εγχειρήματος. Η όποια επίτευξη πληρότητας οφείλεται αποκλειστικά σε εκείνες, ενώ οι αδυναμίες και οι παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Προϋπόθεση για τη μετάφραση και δημοσίευση των άρθρων που επιλέχθηκαν ήταν η εξασφάλιση πνευματικών δικαιωμάτων – η δωρεάν παραχώρηση των οποίων δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, αυτονόητη, δεδομένου του ολοένα και μεγαλύτερου ελέγχου (αλλά και της αυξανόμενης εμπορευματοποίησης) των δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών από τους εκδοτικούς φορείς. Στην κατεύθυνση αυτή, εξαιρετικά σημαντική ήταν η προθυμία και η συνδρομή των συγγραφέων των άρθρων, μελών των συντακτικών επιτροπών περιοδικών, εκδοτικών σειρών και οίκων που είτε μας έδωσαν ελεύθερη πρόσβαση στη μετάφραση και δημοσίευση των κειμένων τους είτε συνέδραμαν ώστε τα μεταφραστικά δικαιώματα να μας παραχωρηθούν δωρεάν. Θερμές ευχαριστίες χρωστάμε, λοιπόν, στους/στις: Michelle Barrett, Suzanne Bergeron, Ashley Bohrer, Silvia Federici, Susan Ferguson, Elena Gapova, Martha Gimenez, Peter Hallward, Frigga Haug, Puri Jyoti, David McNally, Peter Osborne, Jiřina Šmejkalová και Παναγιώτη Σωτήρη. Ευχαριστούμε, επίσης, τις εξής εκδόσεις, περιοδικά και φορείς: Éditions Syllepse, Guilford Publications Inc., *Historical Materialism*, *Historical Materialism* Book Series at Brill, *Journal of International Women's Studies*, *Radical Philosophy*, *Rethinking Marxism*, Rosa-Luxemburg-Stiftung, University of Minnesota Press, Verso Books, Women's Studies International Forum-Elsevier.

Η υλοποίηση του ανά χείρας τεύχους θα ήταν απολύτως ανέφικτη δίχως όλες εκείνες και όλους εκείνους που μοιράστηκαν μαζί μας τούτο το μεταφραστικό εγχείρημα και δεσμευτήκαν σε αυτό με ανιδιοτέλεια, προθυμία και έντονο αίσθημα συναδελφικής αλληλεγγύης. Είναι εκείνοι και εκείνες που ανέλαβαν να μεταφράσουν τα δεκαπέντε κείμενα με συνέπεια, κόπο και υπευθυνότητα. Μόνο ευγνώμονες μπορεί να είμαστε, επομένως, στην Ηρώ Ακριβού, τη Ζωή Αμοιρίδου, την Αγγελική Κήτα, τη Μαρινίκη Κολιαράκη, την Ειρήνη Κοτσώνα, την Ιωάννα Κουρού, τη Χαρούλα Μούτσιου, τη Γιόρια Παναγοπούλου, τη Στέλλα Συνεγιάννη, τον Σωτήρη Σκανδάλη, τη Χαρά Τσαντίλη, τον Μάνο Τσιχλή, τη Φλουρή Φαραντάκη και τον Θάνο Χρυσανθόπουλο. Όλα τα κείμενα υποβλήθηκαν σε εκτενείς μεταφραστικές και γλωσσικές επιμέλειες, τις οποίες ανέλαβαν τα μέλη της συντακτικής επιτροπής με την πολύτιμη συμβολή της Δάφνης Ανδρουλάκη, του Αθανάσιου Μαρβάκη, της Χριστίνας Νομικού, της Γιόριας Παναγοπούλου, του Κώστα Στεργιόπουλου και του Αργύρη Φασούλα, τις οποίες και τους οποίους θα πρέπει να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερος. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, χρωστάμε στον Αριστείδη Μπαλτά για τις ιδιαίτερα χρήσιμες μεταφραστικές του παρατηρήσεις στο απαιτητικό κείμενο της Srinak. Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής, ως επιμελητές και επιμελήτριες αυτού του τεύχους, φέρουμε την κύρια και αποκλειστική ευθύνη για κάθε λάθος ή μεταφραστική αστοχία που ο αναγνώστης και η αναγνώστρια μπορεί να συναντήσει στα κείμενα.

Τέλος, οφείλουμε να προχωρήσουμε σε δύο διευκρινίσεις, οι οποίες θα βοηθήσουν την ανάγνωση του τεύχους και την κατανόηση ορισμένων επιλογών. Πρώτον, τα δεκαπέντε κείμενα που επιλέχθηκαν προς μετάφραση δημοσιεύθηκαν πρωτογενώς σε περιοδικά και τόμους, καθένα εκ των οποίων τηρεί το δικό του σύστημα βιβλιογραφικών αναφορών και υποσημειώσεων. Αυτό σημαίνει ότι οι συγγραφείς των άρθρων συνέθεσαν το κείμενό τους, υιοθετώντας το οικείο σύστημα φορμαλισμών. Για λόγους αποφυγής αλλοίωσης και παρέμβασης στον τρόπο παράθεσης των υποσημειώσεων και των βιβλιογραφικών αναφορών σε σχέση με το κύριο κείμενο, και άρα τις ίδιες τις επιλογές των συγγραφέων, αποφασίσαμε να διατηρήσουμε σε κάθε άρθρο το σύστημα παραπομπών ως είχε στο πρωτότυπο κείμενο, αντί να ακολουθήσουμε εκείνο που τηρεί η ΚΡΙΣΗ. Δεύτερον, η μετάφραση δεκαπέντε κειμένων από διαφορετικούς μεταφραστές και διαφορετικές μεταφράστριες οδήγησε μοιραία σε έναν «πλουραλισμό» διαφορετικών γραφών αλλά και στη συνύπαρξη υποκειμενικών ερμηνευτικών αποδόσεων εννοιών και όρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εργαστήκαμε προς την κατεύθυνση επίτευξης μιας ομοιομορφίας και συνέπειας μεταξύ των κειμένων, ιδιαίτερα όσον αφορά σε καθιερωμένους όρους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, σεβαστήκαμε τις αποδόσεις που επέλεξε η κάθε μεταφράστρια και ο κάθε μεταφραστής με βάση την έρευνά τους· διατηρήσαμε, δηλαδή, τις δικές τους ερμηνευτικές σκοπιές στη μετάφραση.

Η Συντακτική Επιτροπή της Κρίσης

Βιβλιογραφία

- Atkinson T. G. 2014. «The Descent from Radical Feminism to Postmodernism», <https://www.bu.edu/wgs/files/2013/10/Atkinson-The-Descent-from-Radical-Feminism-to-Postmodernism.pdf> (ανακτήθηκε 2/4/2022).
- Beechey V. 1979. «Για την Πατριαρχία», http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Beechey_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Beauvoir de S. 1949. *Le deuxième sexe, t. 1: Les faits et les mythes*, Paris: Gallimard.
- Cooper B. 2016. «Intersectionality», στο Lisa Disch & Mary Hawkesworth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, Oxford University Press: 385–406.
- Crenshaw K. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *The University of Chicago Legal Forum* 140: 139–167.
- Crenshaw K. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–99.
- Delphy C. 1970. Ο Κύριος Εχθρός, μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Delphy C. 2018. Ένας Υλιστικός Φεμινισμός είναι Εφικτός, μτφρ. Μ. Κυπαρίση & Γ. Καψόπουλος, Αθήνα: Τοποβόρος.
- Ένγκελς Φ. 1997. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Gimenez M. E. 2000. What's material about materialist feminist? A Marxist Feminist critique, *Radical Philosophy* 101 (Μάιος/Ιούνιος): 18–28.
- Harris C. 1995. Socialist societies and the emancipation of women: The case of cuba, *Socialism and Democracy* 9 (1): 91–113.
- Hartmann H. I. 1979. «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση», μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Λένιν Β.Ι. 2008. *Τι να Κάνουμε*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Mamonova T. 1994. «Introduction: The Feminist Movement in the Soviet Union», στο T. Mamonova (επιμ.), *Women and Russia: Feminist Writings from the Soviet Union*, Oxford: Basil Blackwell: xiii–xxiii.
- Σκαλούμπακα Χ. 2010. Μαρξιστικό μέτωπο στις φεμινιστικές και νεοφεμινιστικές αντιλήψεις, *ΚΟΜΕΠ* 5: 179–204.

Ο μαρξιστικός φεμινισμός συναντά τον μεταποικιακό φεμινισμό στη θεωρία της οργάνωσης: ερωτήματα, συνέπειες και απαντήσεις*

Μετάφραση: Μαρινίκη Κολιάρáκη

Περίληψη

Σε αυτό το άρθρο πραγματεύομαι τα ερωτήματα και τις συνέπειες που προκύπτουν όταν βασιζόμαστε ταυτόχρονα στις μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις της θεωρίας της οργάνωσης για την ανάπτυξη ενός θεωρητικού/αναλυτικού πλαισίου που θα διερευνήσει τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ρόλων της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών εργατριών στις φυτείες και τα εργοστάσια στη Σρι Λάνκα. Το άρθρο στοχεύει πρώτον, στην ανάδειξη των διαφορετικών φεμινιστικών προσεγγίσεων της θεωρίας της οργάνωσης – δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις μαρξιστικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις – της προέλευσής τους, των επιστημολογικών και μεθοδολογικών τους θέσεων, της συνεισφοράς και των μειονεκτημάτων τους. Δεύτερον, στοχεύει στη σύγκριση και αντιπαραβολή των θεωρητικών φεμινιστικών προσεγγίσεων του μαρξισμού και της μετα-αποικιοκρατίας σε κάθε μια από αυτές τις πτυχές, με την απόβλεψη να εντοπιστούν οι ομοιότητες και οι διαφορές. Ο τρίτος στόχος του είναι να αναζητήσει μια εύλογη βάση για την ενοποίηση αυτών των δύο διακριτών θεωρητικών προσεγγίσεων, και επομένως να αναγνωρίσει έναν κοινό τόπο όπου ο μαρξιστικός φεμινισμός και ο μεταποικιακός φεμινισμός διαπλέκονται και συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο. Το άρθρο καταλήγει υποστηρίζοντας ότι ένα τέτοιο ενοποιημένο θεωρητικό πλαίσιο είναι πράγματι κατάλληλο για τη διερεύνηση των πολλαπλών απαιτήσεων που τίθενται στα γυναικεία σώματα και την εργασία τους στο συγκεκριμένο πλαίσιο.

Εισαγωγή

Η θεωρία της οργάνωσης αποτελείται από πολλαπλά, σε μεγάλο βαθμό ασύμμετρα θεωρητικά πλαίσια και σχολές σκέψης που βοηθούν την ανάλυση, την κατανόηση και την επεξήγηση του τρόπου λειτουργίας των οργανώσεων, και του τρόπου που εργάζονται και ζουν τα άτομα εντός τους. Οι θεωρίες των οργανώσεων – από τη στιγμή που παρουσιάζονται ως γνώση – καθοδηγούν τους συμμετέχοντες στις οργανώσεις στην προσπάθειά τους να τις ελέγξουν (Calas και Smircich, 1992, 223). Οι οργανώσεις είναι οι κεντρικοί κοινωνικοί και οικονομικοί θεσμοί, με τους οποίους οι περισσότεροι άνθρωποι έρχονται σε επαφή καθημερινά με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Άρα, οι οργανώσεις είναι καθοριστικοί παράγοντες για την ευημερία των υποκειμένων τους (Alvesson και Billing, 1997), τα οποία δεν είναι ουδέτερες φύλου κατηγορίες, αλλά γυναίκες και άντρες.

* Το άρθρο της Seneviratne Prajna με πρωτότυπο τίτλο «Marxist feminism meets postcolonial feminism in organizational theorizing: issues, implications and responses», δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 2018 στο *Journal of International Women's Studies* 19 (2), σσ. 186–196. Copyright © *Journal of International Women's Studies* (ΣτΜ).

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες φεμινίστριες και φεμινιστές ακαδημαϊκοί έχουν εκφράσει ανησυχίες σχετικά με τον ρόλο του φύλου στη θεωρία των οργανώσεων. Εγείρουν ερωτήματα όπως: «Πώς δημιουργούν γνώση οι θεωρητικοί των οργανώσεων;» «Για ποιο πράγμα παράγουν θεωρίες;» «Ποιος παράγει τις θεωρίες;» «Πώς είναι αυτές οι θεωρίες;» «Ποιανού τα συμφέροντα εξυπηρετούν;» και «Ποιος ωφελείται από αυτές;». Αυτά τα θέματα παραμένουν ακόμα στο επίκεντρο ενός εν εξελίξει διαλόγου σχετικά με τις έμφυλες διαστάσεις της θεωρίας των οργανώσεων.

Σε αυτά τα πλαίσια, το άρθρο αυτό επιχειρεί να διερευνήσει τα ζητήματα και τις συνέπειες της συνένωσης του μαρξιστικού φεμινισμού και του μεταποικιακού φεμινισμού στην ανάπτυξη ενός θεωρητικού πλαισίου για την κατανόηση του καθημερινού αγώνα στη δουλειά και στη ζωή γυναικών εργατριών στις φυτείες και τη βιομηχανία της ένδυσης μιας τριτοκοσμικής/μεταποικιακής χώρας – της Σρι Λάνκα. Πράγματι αυτές οι εργάτριες είναι περιθωριοποιημένες γυναίκες του Τρίτου Κόσμου, που εργάζονται μέσα στο οργανωτικό πλαίσιο των φυτειών και των εργοστασίων. Για την κατανόηση της πραγματικότητας που βιώνουν στην εργασιακή/οικογενειακή τους ζωή απαιτείται μια θεωρητικοποίηση που θα αντικατοπτρίζει το φύλο, την τάξη και τις συγκεκριμένες ιστορικές τοποθεσίες τους – μια θεωρητικοποίηση που θα επέτρεπε στις καταπιεγμένες φωνές που βρίσκονται στο περιθώριο της θεωρίας των οργανώσεων να ακουστούν.

Οι θεωρητικοί του μεταποικιακού φεμινισμού (δηλ., Spivak, 1988· Mohanty, 2003) ισχυρίζονται ότι τα δυτικά φεμινιστικά μοντέλα είναι ακατάλληλα για την έρευνα σε γυναίκες που βρίσκονται σε μεταποικιακούς τόπους, και εγείρουν ερωτήματα σχετικά με το αν οι γυναίκες στον Τρίτο Κόσμο ή, εν τέλει, όλες οι γυναίκες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ενιαίες υποκειμενικότητες που μπορούν εύκολα να υπαχθούν στην κατηγορία των γυναικών (Mohanty, 1991c· Minh-ha, 1989). Αυτά τα επιχειρήματα απορρέουν από μια παράδοση όπου «οι μαύρες, λευκές και άλλες γυναίκες του Τρίτου Κόσμου έχουν πολύ διαφορετικές ιστορίες σε ό,τι αφορά στη συγκεκριμένη κληρονομιά της Ευρω-Αμερικανικής ηγεμονίας μετά τον 15ο αιώνα: την κληρονομιά της δουλείας, του εξαναγκασμού σε μετανάστευση, της εργασίας στις φυτείες και της εργασίας ως σκλάβες, της αποικιοκρατίας, των αυτοκρατορικών κατακτήσεων και γενοκτονιών» (Mohanty, 1991b, 10). Επομένως, οι μεταποικιακές φεμινίστριες διεκδικούν το «ξαναγράψιμο της ιστορίας με βάση τους συγκεκριμένους τόπους και τις ιστορίες των αγώνων των μη λευκών και μεταποικιακών ανθρώπων και την καθημερινή στρατηγική για την επιβίωση που χρησιμοποιούν αυτοί οι άνθρωποι» (Mohanty, 1991). Η αναγκαιότητα να ξαναγράψουμε και να ξανασκεφτούμε αυτές τις ιστορίες και τους αγώνες των ανθρώπων του Τρίτου Κόσμου ενισχύθηκε από τον Sivanandan, συγγραφέα από τη Σρι Λάνκα και μαύρο πολιτικό στοχαστή, ο οποίος υπογράμμισε τη σημασία και τη δυσκολία του να ξαναγράψουμε αντιγεμονικές ιστορίες λέγοντας «...πρέπει να εδράζονται και να αντλούν πληροφορία από την υλική πολιτική της καθημερινής ζωής, ιδιαίτερα τους καθημερινούς αγώνες επιβίωσης των φτωχών ανθρώπων – εκείνων που η ιστορία έχει ξεγράψει» (αναφέρεται στο Mohanty, 1991b: 10-11). Αλλά πώς εμείς, στον Τρίτο Κόσμο επιχειρούμε να γράψουμε μια τέτοια ιστορία βασιζόμενοι στην περιορισμένη γνώση μας για τους καθημερινούς αγώνες της ζωής των φτωχών ανθρώπων; Αυτό μας οδηγεί στη σημασία του να παράξουμε γνώση για τους εαυτούς μας.

Με αυτό το όραμα κατά νου διερευνώ τη σύγχρονη φεμινιστική βιβλιογραφία που μιλά για ζητήματα της παγκοσμιοποίησης όπως οι εκμεταλλευτικές εργασιακές συνθήκες στις offshore βιομηχανίες, όπου το πολυεθνικό κεφάλαιο έχει ανακαλύψει εκ νέου τις γυναίκες του Τρίτου Κόσμου ως τις φθηνότερες, πιο πειθήνιες και ευκολότερα χειραγωγήσιμες εργάτριες (Mies, 1998), η εργασία των μεταναστριών από τον Τρίτο Κόσμο ως οικιακών βοηθών σε βιομηχανοποιημένες και πλούσιες σε πετρέλαιο χώρες της Μέσης Ανατολής, και η μαζικοποίηση της βιομηχανίας του σεξ και του σεξοτουρισμού στον Τρίτο Κόσμο, με την οποία επιστρέφουν μορφές δουλείας που φανταζόμασταν ότι είχαν εκλείψει με την πτώση των αποικιοκρατικών αυτοκρατοριών (Federici, 1999), ως περιοχές για φεμινιστική έρευνα. Ερωτήματα που αφορούν στην κατάσταση αυτών των γυναικών του Τρίτου Κόσμου, που συνήθως είναι οι πληθυσμοί που υφίστανται τη μεγαλύτερη εκμετάλλευση, αποτελούν μια από τις πιο επείγουσες θεωρητικές προκλήσεις που αντιμετωπίζει η κοινωνική και πολιτική ανάλυση του φύλου στο μεταβιομηχανικό συγκείμενο (Mohanty, 1991b).

Σε αυτό το πλαίσιο, τοποθετώ την έρευνά μου, η οποία είναι πρωτίστως μια μελέτη των εργατριών στα κτήματα των αποικιακών φυτειών και στα νέο-αποικιακά εργοστάσια της βιομηχανίας ένδυσης στη Σρι Λάνκα ως μια τριτοκοσμική (μεταποικιακή) φεμινιστική έρευνα, ο στόχος της οποίας είναι να «παράγει γνώση για τους εαυτούς μας» προκειμένου να γράψουμε και να ξαναγράψουμε τις ιστορίες των περιθωριοποιημένων κοινοτήτων στον Τρίτο Κόσμο μέσα από τη μελέτη του καθημερινού τους αγώνα για επιβίωση. Η μεθοδολογική προσέγγιση που ακολουθώ σε αυτή τη μελέτη είναι πρωταρχικά μια ποιοτική προσέγγιση στην κοινωνική έρευνα. Η κύρια μεθοδολογική προσέγγιση είναι η εθνογραφία από μια φεμινιστική σκοπιά. Η μελέτη αντλεί από ένα ενοποιητικό θεωρητικό πλαίσιο του μαρξιστικού φεμινισμού και του μεταποικιακού φεμινισμού. Το παρόν άρθρο αναπτύσσεται γύρω από τα ζητήματα και τις συνέπειες της χρήσης μιας τέτοιας ενοποιητικής θεωρητικής προσέγγισης.

Θεωρία της οργάνωσης: αποσιωπήσεις και αποκλεισμοί

Η έννοια της θεωρίας οργάνωσης βασίζεται στην οπτική ότι τόσο η διεργασία όσο και το προϊόν της θεωρίας πρέπει να θεωρηθεί ότι έχουν δρώντες και δημιουργούς άτομα που εντάσσονται σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο (Reed, 1996). Ακόμα, «η θεωρητικά ενημερωμένη ανάλυση και συζήτηση για τις οργανώσεις και τον τρόπο οργάνωσης είναι αποτελέσματα ενός επισφαλούς συνδυασμού της ατομικής οπτικής και της τεχνικής παραγωγής που τοποθετείται σε ένα δυναμικό κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο» (Reed, 1996: 33). Μπορούμε να αντιληφθούμε τη δημιουργία θεωρίας ως μια ιστορικά εντοπισμένη διανοητική πρακτική που στοχεύει να κινητοποιήσει διαφορετικούς τύπους πηγών – δηλ. ιδεατών, υλικών και θεσμικών – για να νομιμοποιήσει τις αξιώσεις γνώσης και τα πολιτικά σχέδια που απορρέουν από αυτούς (Toulmin, 1972, Willmott, 1993 αναφέρεται στο Reed, 1996: 33). Στηριζόμενος στα παραπάνω επιχειρήματα, ο Reed ισχυρίζεται ότι η θεωρία οργάνωσης είναι ένα ιστορικά αμφιλεγόμενο πεδίο.

Ωστόσο, αυτό που βρίσκω πιο ενδιαφέρον σε αυτό το επιχείρημα, είναι η κατονομασία των «σημείων αποκλεισμών» ή «αποσιωπήσεων» που ο Reed αναγνωρίζει ως αναδυόμενα από το σύνολο των αντικρουόμενων και ανταγωνιστικών παραμέτρων για την ερμηνεία

των οργανώσεων. Όπως βεβαιώνει ο Reed (1996: 48), «οι αναλυτικά δομημένες αφηγήσεις οι οποίες αποτελούν το ιστορικά αμφισβητούμενο έδαφος της θεωρίας οργάνωσης είναι ιστορίες που φιλτράρουν επιλεκτικά και διαμεσολαβούν μια εξαιρετικά ποικιλόμορφη και σύνθετη κοινωνικό-οργανωτική πραγματικότητα». Το αποτέλεσμα αυτού του φιλτραρίσματος είναι να παραλείπονται ή να περιθωριοποιούνται πτυχές μιας οργανωτικής ζωής που, ιδωμένες από διαφορετική σκοπιά, είναι στρατηγικής σημασίας. Η επίγνωσή μας για αυτές τις πτυχές της οργανωτικής ζωής, που για μια μεγάλη περίοδο είχαν αποσιωπηθεί, παραλειφθεί, υποβαθμιστεί ή απλώς αγνοηθεί στην οργανωτική θεωρία, έχουν λάβει αναγνώριση στο πρόσφατο παρελθόν. Για παράδειγμα, όπως καταδεικνύουν οι Alvesson και Billing (1997: 5) «η θεωρία οργάνωσης παραδοσιακά και μέχρι τη δεκαετία του 1980 παραμελούσε τη διάσταση του φύλου». Μόνο πρόσφατα το φύλο έχει μπει στο επίκεντρο στις θεωρίες οργάνωσης και μόλις στη δεκαετία του 1990 οι ερευνητές συνειδητοποίησαν ότι οι οργανώσεις δεν αποτελούνται μόνο από ουδέτερα φύλου μέρη, αλλά χαρακτηρίζονται από πρακτικές, αξίες, στόχους, λογικές, γλώσσες κλπ., που σχετίζονται με το φύλο (Alvesson και Billing 1997· Mills και Tancred, 1992).

Εναρμονιζόμενες με αυτή τη νέα γνώση στη θεωρία και την πρακτική της οργάνωσης, αναδύθηκαν νέες θεματικές που τροποποιούν την κατανόησή μας για τον τρόπο που λειτουργούν οι οργανώσεις και το πώς οι άνθρωποι ζουν και δρουν μέσα σε αυτές. Αυτές οι θεματικές ταξινομούνται με όρους φύλου και των επιπτώσεων του στον τρόπο που κατανοούμε, αναλύουμε και εφαρμόζουμε τις οργανώσεις· της εθνικότητας και φυλής· του υποκειμένου της τεχνολογίας και της επιστήμης· και, τέλος, της παγκόσμιας διαφοράς στην ανάπτυξη και υπανάπτυξη (Reed, 1996). Όπως αποκαλύπτει αυτή η μελέτη, και το φύλο και οι διαφορές μεταξύ του Πρώτου και του Τρίτου Κόσμου μοιράζονται τον κοινό παρονομαστή ότι ήταν «αποσιωπημένες» ή περιθωριοποιημένες πτυχές της θεωρίας της οργάνωσης μέχρι πρόσφατα. Αυτή η κοινή αποσιώπηση σηματοδοτεί την αφετηρία της έρευνάς μου για έναν κοινό τόπο ανάμεσα σε μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές θεωρίες στην οικοδόμηση ενός ενοποιητικού θεωρητικού πλαισίου οργανωτικής ανάλυσης.

«Φεμινιστοποιώντας» τη θεωρία της οργάνωσης

Όπως ισχυρίζεται η Flax (1987), «το πιο σημαντικό επίτευγμα της φεμινιστικής θεωρίας είναι ότι η ύπαρξη των έμφυλων σχέσεων έγινε θέμα προβληματισμού. Το φύλο δεν μπορεί πλέον να αντιμετωπίζεται ως ένα απλό φυσικό δεδομένο» (αναφέρεται στο Calas και Smirchich, 1992). Οι Calas και Smirchich αναγνωρίζουν δύο διακριτά θέματα που υποστηρίζουν ότι βρίσκονται στη ρίζα της φεμινιστικής θεωρίας: «προϋποτίθεται πλήρως μια συγκεκριμένη μορφή σχέσεων φύλου (πατριαρχία/ ανδρική κυριαρχία)» και «επιζητούνται αλλαγές σε αυτή τη μορφή κυριαρχίας» (Calas και Smirchich, 1992: 228). Άρα, παρότι αναγνωρίζουμε τις φεμινιστικές προσεγγίσεις στη θεωρία οργάνωσης από διαφορετικές οπτικές ως φιλελεύθερες, ριζοσπαστικές, ψυχαναλυτικές, μαρξιστικές, σοσιαλιστικές, μεταδομιστικές και του Τρίτου Κόσμου (μεταποικιακές), υπάρχει ένα κοινό νήμα που διατρέχει όλες τις, κατά τα άλλα διαφορετικές, οπτικές κατευθύνοντάς τις προς έναν απώτερο στόχο: την αναγνώριση της ανδρικής κυριαρχίας στις κοινωνικές διευθετήσεις και την επιθυμία να αλλάξει αυτή η κυριαρχία.

Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι όλες οι φεμινιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις είναι κριτικές αναλύσεις [critical discourses] καθώς η φεμινιστική θεωρία είναι μια κριτική στο status quo, και επομένως πάντα πολιτική, και είναι μόνο ο βαθμός της κριτικής και η φύση της πολιτικής που ποικίλλουν (Calas και Smirchich, 1992). Κάθε μια από αυτές τις φεμινιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις τονίζει συγκεκριμένα θέματα οργάνωσης ενώ αγνοεί άλλα. Τα θέματα που τίθουν και τα ερωτήματα που θέτουν ποικίλουν από προβληματισμούς σχετικά με τις γυναίκες (για την πρόσβαση και τον τρόπο που λειτουργούν μέσα στις οργανώσεις), έως προβληματισμούς για το φύλο και την οργάνωση (την αντίληψη για τις έμφυλες οργανωτικές πρακτικές), έως προβληματισμούς για την ίδια τη σταθερότητα κατηγοριών όπως το φύλο, η αρρενωπότητα, η θηλυκότητα και η οργάνωση. Κάθε γραμμή σκέψης δίνει εναλλακτικές ερμηνείες για την ανισότητα των φύλων, τοποθετεί το πρόβλημα της ανισότητας των φύλων διαφορετικά και προσφέρει εναλλακτικές λύσεις.

Ξαναγράφοντας το Φύλο

Φεμινίστριες θεωρητικοί (π.χ., Vogel, 1983· Barrett, 1980· Beechey, 1987· Walby, 1990) απορρίπτουν την αντίληψη του φύλου ως απλώς μιας ακόμα μεταβλητής στην οργανωτική ανάλυση και προσφέρουν ισχυρές γνώσεις στην κατανόηση των δυναμικών του φύλου στις οργανώσεις. Μια κυρίαρχη νέα κατεύθυνση που προσφέρει η φεμινιστική θεωρία στην οργανωτική ανάλυση είναι να εγείρει το πρόβλημα της «έμφυλης διάστασης» της γνώσης. Ρωτάει «έχει η οργανωτική θεωρία (αρσενικό) φύλο, και με ποιες συνέπειες;» (Calas και Smirchich, 1992).

Σε μια προσπάθεια να αναζητήσουν απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα, οι Calas και Smirchich (1992) προτείνουν τρεις επιστημολογικές δραστηριότητες από την ιστορία της φεμινιστικής γνώσης: την επανεξέταση, τον αναστοχασμό, και το ξαναγράψιμο. Όταν εφαρμόζονται από κοινού παρέχουν μια πολύ ισχυρή βάση για την επανεξέταση του παραδοσιακού κορμού της γνώσης για τις έμφυλες μεροληψίες του. Αυτές οι τρεις δραστηριότητες επομένως μας βοηθούν να εγείρουμε ορισμένα θέματα που επανανοηματοδοτούν τη θεωρία οργάνωσης.

Ένα παράδειγμα για τη διαδικασία επανεξέτασης αφορά την πειθαρχία της ιστορικής γνώσης: η ιστορική έρευνα που εμπνεύστηκε από το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα των μαύρων και το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών επαναπροσδιόρισε το αμερικανικό παρελθόν και επεσήμανε πως ό,τι έχει γραφτεί ως ιστορία τα προηγούμενα εκατοντάδες χρόνια είναι η ιστορία των λευκών ανδρών (Degler, 1981· αναφέρεται στο Calas και Smirchich, 1992). Για παράδειγμα, οι ιστορικοί που ερευνούν την εμπειρία των γυναικών στα καταφύγια των αμερικανικών συνόρων μελετώντας έγγραφα που παλιότερα αγνοούνταν από τους ιστορικούς (ημερολόγια και γράμματα γραμμένα από γυναίκες) βρήκαν ότι η ιστορία από την πλευρά των γυναικών ήταν αρκετά διαφορετική. Αντί για μια ηρωική περιπέτεια για κάποιες γυναίκες το δυτικό κίνημα αντιπροσώπευε τεράστιες απώλειες και οδύνη (Faragher και Stansell, 1975· αναφέρεται στο Calas και Smirchich, 1992). Επιπλέον, ιστορίες για τις γυναίκες και τη δουλεία, τις γυναίκες και τη βιομηχανική επανάσταση, τις γυναίκες και τα κινήματα μετασχηματισμού των ΗΠΑ μας λένε ότι οι γυναίκες ήταν επίσης ενεργά δρώντα υποκείμενα αντί για απλά θύματα που άγονταν και φέρονταν από τις δυνάμεις της ιστορίας/ των ανδρών.

Η ιστορία των γυναικών επομένως στοχεύει να ξαναγράψει την ιστορία ως την ιστορία της γυναίκας [herstory], προσφέροντας μια αφήγηση των εμπειριών των γυναικών, και με αυτό τον τρόπο προσφέροντας μια πιο σύνθετη, ολοκληρωμένη και ακριβή εικόνα της ιστορίας. Ταυτόχρονα, επερωτάται η ιδέα του τι είναι ιστορία, με το κέντρο ενδιαφέροντος της στη στρατιωτική, πολιτική και νομική δραστηριότητα. Νέες θεματικές, όπως η τεκνοποίηση, η ανατροφή των παιδιών και η γυναικεία εργασία μπαίνουν στο επίκεντρο ως έγκυρες περιοχές διερεύνησης για τη δημιουργία γνώσης (Calas και Smirchich, 1992).

Αρα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι φεμινιστικές θεωρίες έχουν συνεισφέρει ισχυρό διεπιστημονικό υπόβαθρο που προσφέρει πολλαπλές θεωρητικές οπτικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις στη μελέτη των οργανώσεων γενικώς και στην ανάλυση της «γυναικείας καταπίεσης» μέσα στις οργανώσεις συγκεκριμένα. Το παράδειγμα της επανεξέτασης της αμερικανικής ιστορίας για την αφήγηση της γυναικείας πλευράς της ιστορίας, που προηγουμένως αγνοούνταν ή απλώς θεωρούνταν ίδια με αυτή των ανδρών, δίνει μια θεωρητική εικόνα στον τρόπο που θα μπορούσα να αφηγηθώ την ανεξιτόρητη ιστορία των εργατριών γυναικών στις αποικιακές φυτείες τσαγιού της Σρι Λάνκα.

Περί μαρξιστικού φεμινισμού

Η μαρξιστική θεωρία ήταν μια αντίδραση και μια κριτική στον καπιταλισμό και τη φιλελεύθερη πολιτική θεωρία στην οποία βασίζεται (Vogel, 1983· Barrett, 1980· Calas και Smirchich, 1992). Σύμφωνα με την διάσημη φράση του Μαρξ: «Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει την ύπαρξή τους, αλλά η κοινωνική τους ύπαρξη που καθορίζει τη συνείδησή τους» (Tong, 1989· αναφέρεται στις Calas και Smirchich, 192: 231). Αρα η οργάνωση της οικονομικής ζωής ρυθμίζει την κοινωνική, πολιτική και διανοητική ζωή· για αυτό τον λόγο, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, η πάλη των τάξεων μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, μπαίνει στο επίκεντρο της ανάλυσης από αυτή την οπτική (Calas και Smirchich, 192: 231).

Συνεπείς με τις απόψεις τους για την ανθρώπινη φύση, οι φεμινιστικές προοπτικές εμπνέονται από τη μαρξιστική σκέψη για να ορίσουν την έννοια του φύλου και της ταυτότητας φύλου δομικά, ιστορικά και υλικά. Αρα από αυτή τη συγκεκριμένη οπτική «το φύλο είναι παρόμοιο με την τάξη, μια κοινωνική κατηγορία, που χαρακτηρίζεται από σχέσεις κυριαρχίας και καταπίεσης». Ο μαρξιστικός φεμινισμός είναι επομένως «κριτικός απέναντι στον παραδοσιακό μαρξισμό για την ‘έμφυλη τυφλότητά’ του». Ο μαρξιστικός φεμινισμός προσθέτει το φύλο στους αναλυτικούς προβληματισμούς της μαρξιστικής οπτικής και υποστηρίζει ότι, παρότι υπάρχει μια ιεραρχία ανάμεσα στους άνδρες μέσω του συστήματος των τάξεων, οι άνδρες ως ομάδα κυριαρχούν και ελέγχουν τις γυναίκες ως ομάδα μέσα από το σύστημα των φύλων. Ο μαρξιστικός φεμινισμός επομένως ασχολείται με τη διπλή καταπίεση των γυναικών, ταξική και έμφυλη (Calas και Smirchich, 1996: 232). Κατά την άποψή μου, αυτός ο ισχυρισμός αντικατοπτρίζει τον κύριο λόγο για τον οποίο βασίζομαι στον μαρξιστικό φεμινισμό ως το κύριο αναλυτικό πλαίσιο της μελέτης μου. Υποστηρίζω ότι οι γυναίκες εργάτριες στο επιλεγμένο πεδίο έρευνάς μου των φυτειών και των εργοστασίων είναι υποκείμενα μιας σύνθετης εκμετάλλευσης που είναι αποτέλεσμα της τάξης τους και του φύλου τους.

Για να αναπτύξουμε περαιτέρω αυτόν τον ισχυρισμό, ο μαρξιστικός φεμινισμός θεωρεί ότι η ανισότητα των φύλων προκύπτει από τον καπιταλισμό και δεν υφίσταται ως ένα ανεξάρτητο σύστημα πατριαρχίας. Όπως ισχυρίζεται η Sylvia Walby (1990), «η κυριαρχία των ανδρών στις γυναίκες είναι ένα υποπροϊόν της ηγεμονίας του κεφαλαίου στην εργασία. Οι σχέσεις των τάξεων και η οικονομική εκμετάλλευση της μιας τάξης από την άλλη είναι τα κεντρικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών δομών, και αυτές καθορίζουν τη φύση των έμφυλων σχέσεων» (Walby, 1990: 4). Η θεώρηση της οικογένειας ως το κρίσιμο πεδίο της γυναικείας καταπίεσης – «όπου η οικογένεια ωφελεί το κεφάλαιο προσφέροντας έναν φθηνό τρόπο να διατηρείται η καθημερινή φροντίδα των εργατών, όπως η τροφή και τα καθαρά ρούχα, και για την παραγωγή των επόμενων γενεών εργατών» (Walby, 1990· Beechey, 1987) είναι ένα άλλο ισχυρό χαρακτηριστικό της μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης που ταιριάζει ιδιαίτερα στην ανάλυση των ζών και των εργασιακών συνθηκών των γυναικών εργατριών στα πεδία της ερευνάς μου. Οι εργάτριες φυτειών, όπως έχω υποστηρίξει, εξαναγκάζονται να επιτελούν διττούς ρόλους παραγωγικής εργασίας στο χωράφι και μη παραγωγικής εργασίας ως οικιακές εργάτριες και ανα-παραγωγοί της μελλοντικής εργασιακής δύναμης, ώστε να διασφαλίσουν τη συνέχεια της καπιταλιστικής επιχείρησης.

Για τον μαρξιστικό φεμινισμό η καπιταλιστική οικονομία δεν περιγράφεται καλύτερα μέσα από έννοιες των δυνάμεων της αγοράς, των προτύπων συναλλαγών, και την προσφορά και ζήτηση. Μάλλον, η καπιταλιστική οικονομία θα πρέπει να αναλύεται εστιάζοντας στις σχέσεις ανισότητας και ισχύος. Άρα ο μαρξιστικός φεμινισμός αναλύει τις υποκείμενες παραγωγικές και αναπαραγωγικές δυναμικές του φύλου της πατριαρχικής, καπιταλιστικής οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας, αναδεικνύοντας ότι οι έμφυλες ανισότητες επιμένουν και δεν θα αλλάξουν χωρίς μεγάλες δομικές αλλαγές (Vogel, 1983· Barrett, 1980).

Στο πλαίσιο αυτών των ισχυρισμών σκοπεύω να χρησιμοποιήσω το θεωρητικό υπόβαθρο του μαρξιστικού φεμινισμού όπως περιγράφηκε από την Nancy Hartssock (1998) η οποία παραφράζει τον Μαρξ ως εξής:

...ακολουθούμε τον εργάτη στο σπίτι από το εργοστάσιο. Αυτός που προηγουμένως ακολουθούσε ως εργάτης, δειλός και διστακτικός, χωρίς να περιμένει τίποτα πέρα από το να κρύβεται, τώρα βαδίζει μπροστά ενώ ένα τρίτο πρόσωπο, που δεν παρουσιάζεται συγκεκριμένα στην ανάλυση του Μαρξ για τη σχέση ανάμεσα σε καπιταλιστή και εργάτη (και οι δύο άντρες) ακολουθεί διστακτικά πίσω, κουβαλώντας, τα ψώνια, το μωρό και τις πάνες (Hartssock, 1998: 113).

Η περιθωριοποιημένη, φιμωμένη γυναίκα μπαίνει στο επίκεντρο της μελέτης μου.

Τριτοκοσμικές (μεταποικιακές) φεμινιστικές θεωρίες

Οι διανοητικές ρίζες των μεταποικιακών θεωριών αναδύονται μέσα από τη διατομή των έμφυλων κριτικών των δυτικών φεμινισμών και των μεταποικιακών κριτικών των δυτικών επιστημολογιών. Οι μεταποικιακοί θεωρητικοί αναλύουν την ανθρώπινη φύση ως μια δυτική κατασκευή που αναδύθηκε καθιστώντας το «άλλο» αόρατο ή σχεδόν μη-ανθρώπινο.

Επιπλέον, ο μεταποικιακός φεμινισμός διατηρεί μια θεμελιώδη καχυποψία για το κατά πόσο το «φύλο» αποτελεί μια σταθερή και επαρκή αναλυτική οπτική που μπορεί να εφαρμοστεί χωρίς πρόβλημα σε όλους τους πολιτισμούς και τις ιστορίες, και υπερασπίζεται την επιστημολογική θέση ότι «η γνώση είναι ένα σύστημα σχέσεων ισχύος που αναπτύχθηκε από τη Δύση και επιβλήθηκε στον υπόλοιπο κόσμο» (Calas και Smirchich, 1992).

Θεωρητικοποιώντας τον Τρίτο Κόσμο

Ο όρος Τρίτος Κόσμος αναφέρεται στις «αποικιοποιημένες, νεοαποικιοποιημένες ή αποαποικιοποιημένες χώρες (της Ασίας, Αφρικής και Λατινικής Αμερικής) των οποίων οι οικονομικές και πολιτικές δομές αλλοιώθηκαν μέσα στην αποικιακή διαδικασία, και τους μαύρους, Ασιάτες, Λατίνους, και τους ιθαγενείς της Βόρειας Αμερικής, Ευρώπης και Αυστραλίας.» (Mohanty et al., 1991: ix).

Η Mohanty μιλάει για το δίλημμα στο να ορίσουμε τον τριτοκοσμικό φεμινισμό: «ακριβώς όπως είναι δύσκολο να μιλήσεις για μια μονοσήμαντη οντότητα που ονομάζεται 'δυτικός φεμινισμός', είναι δύσκολο να γενικεύσεις σχετικά με τους φεμινισμούς του 'Τρίτου Κόσμου'...». Θέλει να αναγνωρίσει και να διερευνήσει αναλυτικά τις συνδέσεις ανάμεσα στις ιστορίες και τους αγώνες των γυναικών του Τρίτου Κόσμου ενάντια στον ρατσισμό, το σεξισμό, την αποικιοκρατία, τον ιμπεριαλισμό και το μονοπωλιακό κεφάλαιο (Mohanty, 1991: 4). Για να αντιμετωπίσει αυτή την πρόκληση η Mohanty προτείνει μια

«φαντασιακή κοινότητα» των αγώνων αντίστασης του Τρίτου Κόσμου. «Φαντασιακή» όχι επειδή δεν είναι «πραγματική» αλλά επειδή υποδηλώνει δυνητικές συμμαχίες και συνεργασίες πέρα από καθοριστικά σύνορα, και «κοινότητα» επειδή, παρά τις εσωτερικές ιεραρχίες στα πλαίσια του Τρίτου Κόσμου, υποδηλώνει παρόλα αυτά μια σημαντική, βαθιά αφοσίωση σε αυτό που ο Benedict Anderson ονομάζει 'οριζόντια συντροφικότητα' (Mohanty, 1991: 4).

Η ιδέα της φαντασιακής κοινότητας είναι χρήσιμη γιατί μας απομακρύνει από τις ουσιοκρατικές αντιλήψεις για τους φεμινιστικούς αγώνες του Τρίτου Κόσμου, προτείνοντας περισσότερο πολιτικές παρά βιολογικές ή πολιτισμικές βάσεις συμμαχίας. Άρα, δεν είναι το χρώμα ή το βιολογικό φύλο που συνθέτει τη βάση αυτών των αγώνων. Περισσότερο, είναι ο τρόπος που σκεφτόμαστε για τη φυλή, την τάξη και το φύλο και οι πολιτικοί δεσμοί που επιλέγουμε να κάνουμε ανάμεσα σε αυτούς τους αγώνες. Άρα, δυνητικά, γυναίκες όλων των χρωμάτων (συμπεριλαμβανομένων των λευκών γυναικών) μπορούν να συντάξουν τους εαυτούς τους και να συμμετάσχουν σε αυτές τις φαντασιακές κοινότητες. Παρ' όλα αυτά, είναι φανερό ότι η σχέση μας και η κεντρική μας σχέση με συγκεκριμένους αγώνες εξαρτάται από τις διαφορετικές, συχνά αντικρουόμενες, τοποθεσίες και ιστορίες μας. Αυτή η ποικιλομορφία λοιπόν είναι αυτό που υπό όρους συγκροτεί τον φεμινισμό του Τρίτου Κόσμου: «φαντασιακές κοινότητες γυναικών από διαφορετικούς ιστορικούς και κοινωνικούς τόπους, συνυφαινονται με το πολιτικό νήμα της αντίστασης σε διάφορες μορφές κυριαρχίας που δεν είναι μόνο διάχυτες αλλά και συστημικές» (Mohanty, 1991).

Στο πλαίσιο της παραπάνω συζήτησης, τοποθετώ την έρευνά μου, η οποία είναι πρωτίστως μια μελέτη για τις γυναίκες και την εργασία τους σε αποικιακές φυτείες τσαγιού και σε νέο-αποικιακά εργοστάσια ένδυσης στη Σρι Λάνκα, ως μια τριτοκοσμική (μεταποικιακή) φεμινιστική έρευνα. Επιπλέον, ακολουθώ στη μελέτη μου την έννοια του «τριτοκοσμικού φεμινισμού» όπως ορίζεται από την Mohanty (1991) ως φαντασιακές κοινότητες γυναικών από διαφορετικούς ιστορικούς και κοινωνικούς τόπους, συνυφασμένες με το πολιτικό νήμα της εναντίωσης σε μορφές κυριαρχίας.

Και σε αυτό το σημείο αναγνωρίζω έναν κοινό τόπο για τον μαρξιστικό φεμινισμό που μιλάει για τη διπλή καταπίεση των γυναικών λόγω της τάξης και του φύλου, και του μεταποικιακού φεμινισμού, ο οποίος ενώ αναγνωρίζει τα παραπάνω, προσθέτει μια τρίτη διάσταση – δηλαδή συγκεκριμένες «τοποθεσίες και ιστορίες» των γυναικών για να αναλυθεί η καταπίεση των γυναικών στον σύγχρονο καπιταλισμό. Αρα, όπως υποστηρίζω, και οι δύο αυτές προσεγγίσεις στη θεωρία φεμινισμού είναι δεμένες με το κοινό πολιτικό νήμα της αντίστασης ενάντια σε διάχυτες και συστημικές μορφές κυριαρχίας.

Η ανάπτυξη ενός ενοποιητικού θεωρητικού πλαισίου που αντλεί από θεωρίες και του μαρξιστικού και του μεταποικιακού φεμινισμού είναι η πιο κατάλληλη προσέγγιση για τη συγκεκριμένη ερευνητική μου μελέτη. Για να παρουσιάσω περαιτέρω αυτό το επιχείρημα, στη μελέτη μου για τη γυναικεία εργασία στο πλαίσιο των αποικιακών φυτειών και των νέο-αποικιακών βιομηχανιών ένδυσης, οι αγώνες των γυναικών απορρέουν από τη θεμελιώδη ένταση ή τον αγώνα μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Οι καταπιεστικές συνθήκες κάτω από τις οποίες ζουν και εργάζονται οι «εργάτριες στη συγκομιδή τσαγιού» και οι «χειρίστριες ραπτομηχανών» της μελέτης μου είναι το αποτέλεσμα και της τάξης και του φύλου. Αυτές οι γυναίκες καταπιέζονται και επειδή είναι φτωχές και επειδή είναι γυναίκες. Αρα, προτείνω να χρησιμοποιηθεί ο μαρξιστικός φεμινισμός, ο οποίος τοποθετεί την πάλη μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου στο επίκεντρο της ανάλυσης, ως το αναλυτικό πλαίσιο της μελέτης μου.

Ωστόσο, αντιλαμβάνομαι ότι υπάρχει μια τρίτη διάσταση που πρέπει να συμπεριληφθεί σε αυτή την ανάλυση: οι συγκεκριμένες «ιστορίες και τοποθεσίες» αυτών των γυναικών εργατριών. Αυτές είναι οι γυναίκες του Τρίτου Κόσμου που δουλεύουν σε αποικιακές φυτείες και νέο-αποικιακά εργοστάσια ρούχων. Και η ιστορική τους τοποθεσία είναι ένας μείζων καθοριστικός παράγοντας για τις καταπιεστικές συνθήκες κάτω από τις οποίες ζουν και εργάζονται. Πολύ απλά, καταπιέζονται επειδή είναι φτωχές, επειδή είναι γυναίκες και επίσης επειδή ζουν στον Τρίτο Κόσμο. Επιπλέον, αντιλαμβάνομαι ότι η αποτυχία στην αναγνώριση αυτής της τρίτης διάστασης θα περιόριζε την εγκυρότητα αυτής της ανάλυσης. Για να αποφύγω αυτόν τον περιορισμό ενσωμάτωσα τη μεταποικιακή οπτική της θεωρίας σε μια μαρξιστική φεμινιστική προσέγγιση της ερευνητικής μου μελέτης.

Αρα στην τελική μου ανάλυση παραφράζω την Harstock (1998: 113) διαβάζοντας:

«...ακολουθώ τον εργάτη στο σπίτι από τη φυτεία/το εργοστάσιο κατά μήκος ενός ανώμαλου μονοπατιού μιας (μεταποικιακής) χώρας του Τρίτου Κόσμου»... Ο άντρας εργάτης που προηγουμένως ακολουθούσε, κουρασμένος και επιφυλακτικός, περιμένοντας ένα χτύπημα, τώρα βαδίζει μπροστά ενώ ένα τρίτο πρόσωπο, που δεν παρουσιάζεται συγκεκριμένα στην ανάλυση του Μαρξ για τη σχέση μεταξύ καπιταλιστή και εργάτη (και οι δυο άντρες) ακολουθεί πίσω του, κουβαλώντας το παιδί της (οι προσθήκες με πλάγια γράμματα δικές μου).

Παρότι αναγνωρίζω τις δυνατότητες των θεωρητικών προσεγγίσεων που επέλεξα, λαμβάνω υπόψη μου και τα δυνατά και τα αδύνατα σημεία τους. Στην επόμενη ενότητα αυτού του άρθρου εστιάζω στα προτερήματα και τους περιορισμούς καθεμιάς από αυτές τις θεωρητικές προσεγγίσεις.

Μαρξιστικός/μεταποικιακός φεμινισμός(οι) και θεωρία της οργάνωσης

Ο μαρξιστικός φεμινισμός εστιάζει στις έμφυλες σχέσεις ως δυναμικές σχέσεις εξουσίας που παράγουν έμφυλη κοινωνική ανισότητα. Επιπλέον αντιμετωπίζει το διαχωρισμό δημόσιου/ιδιωτικού ως μια ψευδή διχοτόμηση που παράγεται ιστορικά από τις αλληλεπιδράσεις της πατριαρχίας και του καπιταλισμού. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση ισχυροί θεωρητικοί και επιστημολογικοί προβληματισμοί συναρθρώνονται μέσα από αναλυτικές έννοιες όπως οι οπτικές γωνίες [standpoints], και η ανάλυση απλώνεται πέρα από τις έμφυλες σχέσεις για να εξετάσει άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς που αναδύονται από τις αλληλεπιδράσεις του φύλου, της φυλής και της τάξης. Κυρίως, η εστίαση στη διαθεματικότητα της παραγωγής/αναπαραγωγής υπό την πατριαρχία και τον καπιταλισμό έχει βοηθήσει να αναπτυχθούν διάφορα σημαντικά θεωρητικά πλαίσια για την ανάλυση της οργάνωσης που είναι ιδιαίτερα διορατικά στην αναγνώριση της διαιώνισης της καταπίεσης μέσω των συμβατικών οργανωτικών πρακτικών και κοινωνικών αλληλεπιδράσεων (Calas και Smirchich, 1992). Αυτά τα δυνατά σημεία ή πλεονεκτήματα της μαρξιστικής φεμινιστικής προσέγγισης την καθιστούν το πιο κατάλληλο θεωρητικό μοντέλο για την αναγνώριση της διαιώνισης της καταπίεσης των γυναικών εργατριών στο πεδίο της μεταποικιακής οργάνωσης που προτείνω σε αυτή τη μελέτη.

Ωστόσο, παρά τα δυνατά σημεία της, η μαρξιστική φεμινιστική προσέγγιση δέχεται κριτική επειδή είναι υπερβολικά εστιασμένη σε ιδεολογικές διαφορές και ακαδημαϊκά επιχειρήματα, εις βάρος της πρακτικής της εφαρμογής. Επίσης, οι προτεινόμενες λύσεις της για τις κοινωνικές ανισότητες θεωρούνται αφελείς και ουτοπικές, αν δεν συνοδεύονται από μεγάλες επαναστατικές κοινωνικές αλλαγές, που δεν είναι πιθανό να συμβούν στην παρούσα ιστορική στιγμή (Calas και Smirchich, 1992).

Ο μαρξιστικός φεμινισμός έχει δεχθεί την πρόσθετη κριτική ότι εστιάζει στενά στον καπιταλισμό και δεν είναι ικανός να εστιάσει στην ανισότητα των φύλων σε προ- και μετά-καπιταλιστικές κοινωνίες, και επειδή υποκαθιστά λανθασμένα την ανισότητα φύλων με τον καπιταλισμό, αντί να αναγνωρίζει την ανεξαρτησία των δυναμικών του φύλου (Wably, 1990).

Η μεταποικιακή φεμινιστική προσέγγιση αντιθέτως, αναπτύσσει προβληματισμό για την έννοια του «φύλου» όπως υποστηρίζεται στη Δύση και προτείνει τη δυνατότητα άλλων έμφυλων συνθέσεων [gendered configurations] στο πλαίσιο των πολλαπλών καταπίεσεων που παράγονται από τον παγκόσμιο καπιταλισμό. Επιπλέον, παράγει θετικές εικόνες των «υποκειμένων του Τρίτου Κόσμου» ικανές για δραστικότητα [agency] και αντιπροσώπευση, ισχυρά εντοπισμένες σε συγκεκριμένους πολιτισμούς και ιστορίες, και επιτρέπει διαθεματικότητες σε φύλο/φυλή/τάξη/εθνικότητα. Τέλος η θεωρία του μεταποικιακού φεμινισμού επιδεικνύει τη δυνατότητα πολιτικής δράσης και πλουραλισμού στο πλαίσιο της καθημερινής οργανωτικής ζωής (Calas και Smirchich, 1992).

Ωστόσο, και ο μεταποικιακός φεμινισμός έχει όρια. Δέχεται μερικές φορές κριτική για ελιτισμό και έλλειψη προσβασιμότητας, και υπάρχουν προβληματισμοί για το κατά πόσο είναι αποδεκτή η ύπαρξη μιας «άλλης γνώσης» έξω από τα όρια της «δυτικής (δυτικοποιημένης) γνώσης».

Ένα άλλο σημαντικό θέμα που αφορά αυτή την προσέγγιση είναι το πρόβλημα της ταυτότητας εκπροσώπησης των αποικιοποιημένων. Αντιμετωπίζουμε ένα δίλλημα στην προσπάθεια να αναπαραστήσουμε μεταποικιακές υποκειμενικότητες χωρίς να τις παρουσιάσουμε ως ένα ρομαντικοποιημένο «ιθαγενές άλλο».

Αρα οι Calas και Smirchich(1992) θέτουν δύο κρίσιμες ερωτήσεις ως εξής:

1. Πώς μπορούν οι συγγραφείς να συγκροτήσουν ένα (μεταποικιακό) υποκείμενο του Τρίτου Κόσμου χωρίς να επαναδιεκδικήσουν έναν ιδανικό/παρθένο πρωταρχικό χώρο με βάση τον οποίο να αναπαραστήσουν τη δραστικότητά της είτε ιστορικά είτε βιωματικά;

2. Πώς μπορούν οι συγγραφείς να δημιουργήσουν έναν χώρο για την εκπροσώπηση έξω από τις ισχυρές επιρροές από τον αποικιοκράτη;

Οι μεταποικιακοί συγγραφείς (δηλ. Spivak, 1988, Minh-ha, 1989, Ong 1988, Bhabha, 1990) κατάφεραν να αντιμετωπίσουν αυτές τις κριτικές μέσα από τη δική τους διανοητική αυθεντικότητα. Για παράδειγμα στο έργο της Gayathri Spivak μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια διπλή κίνηση αποδόμησης. «Πρώτον, πραγματεύεται τη σιωπή και φίμωση του αποικιοποιημένου (κατώτερου), ο οποίος διασταυρώνοντας τη δική του πατριαρχική παράδοση με τα συμφέροντα του αποικιοκράτη, συμπράττει στη δική του υποκειμενικοποίηση [subjectification], και άρα δεν μπορεί να μιλήσει για τον εαυτό του. Η κατώτερη γυναίκα είναι ακόμα περισσότερο φιμωμένη. Η δεύτερη κίνηση της Spivak προϋποθέτει ότι η σύγχρονη (μετ)αποικιακή γυναίκα διανοούμενη αναπτύσσει μια συγκεκριμένη στρατηγική για την ανάγνωση της ιστορίας των αποικιοποιημένων, σχεδιάζοντας μια ιστορία που δίνει στην κατώτερη (γυναίκα) φωνή στην ιστορία».

Στις μεταποικιακές αναλύσεις, η ερευνήτρια μπορεί πρώτα να λάβει υπόψη την προνομιακή θέση που ήδη κατέχει μια ακαδημαϊκός του Τρίτου Κόσμου, και άρα να αναγνωρίσει την ευθύνη της να χρησιμοποιήσει αυτόν τον χώρο εκ μέρους άλλων. Ωστόσο, θα πρέπει επίσης να θυμάται, ότι δίνοντας φωνή, αποσιωπά πολλές άλλες φωνές. Άρα ένα δεύτερο ερώτημα εκπροσώπησης είναι το θέμα της σιωπής. «Τι άλλες φωνές υπάρχουν που η ακαδημαϊκή φωνή δεν μπορεί να αντιπροσωπεύσει;» (Calas και Smirchich, 1999). Κάποια πειραματικά κείμενα (π.χ. Minh-ha, 1989) σπάνε αυτό το γραμμικό στυλ της ακαδημαϊκής γραφής με εικόνες, πρόζα και ποίηση, παράγοντας «διάκενα σιωπής» προκειμένου να αναπαραστήσουν την απουσία άλλων φωνών.

Αυτή η δουλειά καταδεικνύει ότι το πρώτο βήμα προς τις (μετ)αποικιακές θεωρίες είναι μια κίνηση αποδόμησης που δίνει έμφαση σε προβλήματα των δυτικών αναπαραστάσεων. Το επόμενο βήμα ανήκει στη (μετ)αποικιακή γραφή, η οποία αντιμετωπίζει την πρόκληση να αναπαραστήσει «το άλλο» μέσα από άγνωστες υποκειμενικότητες. Η εθνογραφία της Ahiwa Ong (1988) για τις γυναίκες εργάτριες σε Ιαπωνικά εργοστάσια στη Μαλαισία είναι ένα υπόδειγμα δουλειάς που ανήκει σε αυτή την περίπτωση. Εμπνευσμένη από το έργο του Michel Foucault για την αντίσταση, η μελέτη της Ong εστιάζει στην παραγωγή νέων υποκειμένων καθώς οι γυναίκες της επαρχίας μετασχηματίζονται σε «πειθήνια σώματα» που μπορούν να προσαρμοστούν

στη ζωή του εργοστασίου. Ωστόσο, είχε επίσης εμφανιστεί μια μορφή αντίστασης από γυναίκες εργάτριες, όπως να καταλαμβάνονται από πνεύματα διαταράσσοντας τις εργασιακές συνθήκες. Αυτή η αντίσταση που είναι βασισμένη σε τοπικές παραδόσεις, ήταν ένας τρόπος με τον οποίο η δραστηριότητα και η αναπαράσταση διασταυρώνονται, κατασκευάζοντας πολύ συγκεκριμένες σύγχρονες διαμορφώσεις φύλου έξω από όσα κατανοεί ο Πρώτος Κόσμος (Ong, 1988).

Τα γραφόμενα από τη Λατινική Αμερική προσφέρουν μια άλλη δυνατότητα για ξεχωριστές τριτοκοσμικές αναπαραστάσεις ισχυρής πολιτικής δύναμης απεικονίζοντας πολύ διαφορετικές συνθέσεις φύλου [gender configurations]. Οι γυναίκες «από τα κάτω» παίρνουν τον λόγο, ξεκινούν δράσεις και παλεύουν σε όλες τις μορφές αγώνα ενώ αντιστέκονται σε κάθε εύκολη κατηγοριοποίηση στο πλαίσιο των εικόνων «φεμινισμού» του Πρώτου Κόσμου (Calas και Smirchich, 1992).

Σχολιάζοντας τη σχέση αυτών των αναλύσεων και εννοιολογήσεων για τη θεωρία οργάνωσης οι Calas και Smirchich (1999: 662) υποστηρίζουν ότι:

Οι ιστορίες που έχουμε γράψει σε πολλές θεωρίες οργάνωσης, οι έννοιες και αναπαραστάσεις μας, ανεξαρτήτως του πόσο παγκόσμιες είναι, αναπαριστούν τον τρόπο σκέψης συγκεκριμένων ανθρώπων και όχι άλλων. Αυτές οι θεωρητικές αναπαραστάσεις εμπλέκονται ιδιαίτερα στην τύφλωσή μας για τις τρέχουσες παγκόσμιες συνθήκες. Άρα, αν σκοπεύουμε πραγματικά να γίνουμε μέρος μιας παγκόσμιας συζήτησης, οι μεταποικιακές θεωρίες είναι ένας εξαιρετικός τρόπος για να αρχίσουμε να μαθαίνουμε πώς να γράψουμε με **θεωρητική** φωνή που αφήνει χώρο «στο άλλο» για να «αντιμιλήσει».

Μπορούμε επομένως να θεωρήσουμε ότι οι κριτικές που αντιμετωπίζει η μεταποικιακή φεμινιστική θεωρία έχουν απαντηθεί επαρκώς σε ακαδημαϊκά φόρουμ, και τα πλεονεκτήματα αυτής της προσέγγισης ως ενός αναγκαίου χώρου διαλόγου για την ενασχόληση με τους νέους «αποικισμούς» της παγκοσμιοποίησης και της αγοράς έχουν εδραιωθεί ισχυρά. Όπως υποστηρίζω, μια μεταποικιακή προσέγγιση για τη θεωρία οργάνωσης παρέχει ένα ισχυρό και εκλεπτυσμένο θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου η «άλλη γνώση» που απλώνεται πέρα από τους ορίζοντες της «δυτικής ματιάς» μπορεί να δημιουργηθεί και να αφομοιωθεί.

Επίλογος

Συνοψίζοντας, επιβεβαιώνω την καταλληλότητα της χρήσης ενός ενοποιητικού πλαισίου, που βασίζεται στις προσεγγίσεις του μαρξιστικού φεμινισμού και του μεταποικιακού φεμινισμού στη θεωρία της οργάνωσης για την κατανόηση του ρόλου του γυναικείου σώματος και της εργασίας της στο συγκεκριμένο πλαίσιο μιας φυτείας και ενός εργοστασίου ένδυσης στη Σρι Λάνκα. Ισχυρίζομαι ότι λαμβάνοντας υπόψη τη μεταποικιακή εξέταση των «συγκεκριμένων ιστοριών και τοποθεσιών των υποκειμένων» επιπροσθέτως στις αναλυτικές κατηγορίες της «τάξης» και του «φύλου» όπως υποστηρίζονται από τις μαρξιστικές φεμινιστικές προσεγγίσεις θα συμβάλουμε σε μια καλύτερη και εις βάθος κατανόηση των αιτιών της καταπίεσης των γυναικών στο συγκεκριμένο μεταποικιακό ερευνητικό πεδίο.

Μια ανάλυση αυτών των οργανώσεων και των ανθρώπων τους από τη διπλή προοπτική του μαρξιστικού φεμινισμού και του μεταποικιακού φεμινισμού θα μου επιτρέψει να αναρωτηθώ: πρώτον, πώς είναι αυτές οι οργανώσεις, ως πεδία για την ανθρώπινη δράση και ως υλικές δομές, κεντρικές στην παραγωγή αξιών και εννοιών σχετιζόμενων με το φύλο/την τάξη, συγκεκριμένων ιστοριών και τοποθεσιών. Δεύτερον, πώς οι αξίες που σχετίζονται με το φύλο/τάξη και τις ιστορίες και τοποθεσίες που φέρουν οι άνθρωποι μπαίνοντας στις οργανώσεις επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο γίνονται τα πράγματα μέσα σε αυτές τις οργανώσεις. Για παράδειγμα πώς επηρεάζουν οι προκαταλήψεις και οι συμπεριφορές των ανδρών διευθυντικών στελεχών του Πρώτου Κόσμου σχετικά με τις γυναίκες εργάτριες του Τρίτου Κόσμου τον τρόπο που βλέπουν και διοικούν αυτές τις εργάτριες στο πλαίσιο των οργανώσεων; Τρίτον, επηρεάζουν αυτές οι αξίες τον τρόπο που εδραιώνονται οι σχέσεις μέσα στους οργανισμούς; Και τελικά, πώς η εξουσία μορφοποιείται, διαμοιράζεται και ασκείται, και πώς οι οργανώσεις γίνονται αντιληπτές και αναπτύσσονται;

Επιπλέον, η άποψή μου είναι ότι η χρήση αυτής της διττής θεωρητικής οπτικής στην ανάλυση οργάνωσης θα οδηγήσει σε υψηλότερο βαθμό ευαισθητοποίησης και κατανόησης των συγκρούσεων και αμφισημιών σε ότι αφορά τις κοινωνικές κατασκευές και ανακατασκευές του φύλου, της τάξης και της ιστορίας και των τοπικών σχέσεων, που συμβάλλουν σε αυτά που θεωρούμε ως διακρίσεις και ίσες ευκαιρίες στο επίπεδο οργάνωσης. Αυτή η αναθεωρημένη θεωρία θα μας οδηγήσει να κατανοήσουμε ότι αυτοί οι συγκεκριμένοι χωρικοί παράγοντες δεν είναι στατικά δομημένοι μια για πάντα και για όλους, αλλά είναι αναδυόμενοι και ευμετάβλητοι στο χρόνο και το χώρο στη σφαίρα της θεωρίας και της πρακτικής των οργανώσεων.

Βιβλιογραφία

- Barrett, M. (1980). *Women's Oppression Today: the Marxist Feminist Encounter*. London: Verso.
- Beechey, V. (1987). *Unequal Work*. London: Verso.
- Calas, M.B. και Smircich, L. (1992). Re-writing Gender into Organizational Analysis: Directions from Feminist Perspectives στο Reed M. και Hughes, M. (επιμ.), *Rethinking Organization: New Directions in Organization Theory and Analysis*. London: SAGE.
- Calas, M.B. και Smircich, L. (1996). From the Women's Point of View: Feminist Approaches to Organization Studies στο Clegg, S.R., Hardy, C. και Walter, W.R. (επιμ.), *Hand Book of Organization Studies*. Sage: London: SAGE.
- Calas, M.B. και Smircich, L. (1999) Past Postmodernism? Reflections and Tentative Directions, *The Academy of Management Review*, 24 (4): 649–671.
- Federici, S. (1999). Reproduction and Feminist Struggle in the New International Division of Labour στο Dalla Costa, M.D. και Dalla Costa, G.F. (επιμ.) *Women, Development and Labour of Reproduction: Struggles and Movements*. NJ: Africa World Press Inc.
- Hartsock, N.C.M. (1998). *The Feminist Standpoint Revisited and Other Essays*. Boulder: Westview Press.
- Marx, K. (1982). *Capital in The Marxist Reader*, Emile Burns (ed.). New York: Avenel Books.
- Mies, M. (1998). *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*. London: Zed Books.
- Minh-ha, Trinh T. (1989). *Woman, Native, Other: writing postcoloniality and feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mohanty, C. T. et al. (1991a). Preface στο Mohanty, C.T., Russo, A και Torres, L. (επιμ.) *The Third World Women and the Politics of Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mohanty, C. T. (1991b). Cartographies of Struggle: *The Third World Women and the Politics of Feminism*, στο Mohanty, C.T., Russo, A. και Torres, L. (επιμ.) *The Third World Women and the Politics of Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mohanty, C. T. (1991c). Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses στο Mohanty, C.T., Russo, A. και Torres, L. (επιμ.) *The Third World Women and the Politics of Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mohanty, TC (2003). *Feminism without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*. Durham: Duke University Press.
- Ong, A. (1988). The Production of Possession: Spirits and the Multinational Corporation in Malaysia, *American Ethnologist* 15(1):28–42.
- Spivak, G.C. (1988). *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*. London: Routledge.
- Vogel, L. (1983). *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*. New Jersey: Rutgers.
- Wably, S. (1990). *Theorizing Patriarchy*. Cambridge: Basil Blackwell.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπυκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε crisis (λατ., αγγλ. & ισπ.), crise (γαλλ.) και crisi (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (iudicium, judgement, jugement, juicio, giudizio για την «κρίση» και crisis, crise, crisi για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπυκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδειοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...